

Hámori Péter

SZEGÉNYSOROK A KALOCSAI ÉRSEKSÉGHEZ BENYÚJTOTT SEGÉLYKÉRELMEK TÜKRÉBEN (1920–1944)

„Az a rajongás, amit mi, levéltárakban kotyvasztók a dokumentumok hiányában igazolhatatlan leírások iránt érzünk, egyaránt táplálja a narratív történetírás megújulását és az új típusú források iránti érdeklődést is, amelyekben a mindennapi élet illékony szavainak és tetteinek nyomát lehetne felfedezni.”¹

A történetírás nagyon sokáig alig vett tudomást azokról a társadalmi rétegekről, melyek nem, vagy csak nagyon ritkás nyomot, nyomokat hagytak maguk után a történeti forrásokban.² Esetükben nem csak a „közéleti”, „szellemi” megnyilvánulások – legalábbis egyéni – nyomai hiányoznak, mert elenyésztek vagy nem is születtek meg, illetve valószínűsíthetően csak a verbalitás szintjén léteztek valaha, hanem sokkal szórványosabbak azok a források, melyek utánuk, helyesebben inkább róluk fennmaradtak. Hiányoznak azok az anyagi létről, körülményekről árulkodó dokumentumok is (végrendeletek, örökséglevelek, inventáriumok, de az igazán periferiális rétegeknél még az adósságlevelek is), melyek más csoportoknál elég nagy számban hagyományozódtak az utókorra, még olyan rétegek, társadalmak esetében is, ahol az írásbeliség aránylag kevésbé terjedt el.³ Nem pótolják ezeket az ispotályi, szegényházi leltárak, esetleg étredek sem,⁴ hiszen ezek egy sajátos élethelyzetet tükröznek: a szegény ezekben kizárólag a hatósággal való kapcsolatán, „gondozásba vételén” keresztül mutatkozik meg – márpedig ez egy olyan hatalmi helyzet, aminek dokumentumai szinte kizárólag a gondoskodó és (sokkal inkább) fegyelmező hatalom értékrendjéről, szokásairól, világról alkotott képéről és elvárásairól szólnak, mint a szegényéről.⁵

¹ *Giovanni Levi*: Az életrajz használatáról. *Korall* 1. (2000) 2. sz. 81–92.

² A szerző az elemzésben nyújtott segítségért köszönetet mond Löw Andrásnak és Ébl Zsuzsának.

³ *Bene János*: Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból. (Nyírbátori Füzetek I.) Nyírbátor 1989.

⁴ Lásd például *Mollay Károly*: Adatok a soproni ispotály történetéhez. *Soproni Szemle* 6. (1942) 1. sz. 37–41.; *D. Szakács Anita*: A soproni ispotály 16. század végi heti étrendje. *Soproni Szemle* 62. (2008) 2. sz. 192–193.; *Márton Tünde et al.*: A Szentlélek ispotály számadáskönyvei, 1601–1650. Bp. 2006.

⁵ *Hámori Péter*: Kísérletek a szegényházak lakói fogyasztási szokásainak ellenőrzésére és átalakítására a magyar szociálpolitikában. 1870–1945. In: A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör

Az említetteknel bővebb forrásanyagot kínálnak azok az esetek, amikor a szegény valamely hatósági eljárás alanyaként, ritkábban tanújaként bukkan fel a forrásokban. A hatóságokkal így létesülő „kapcsolat” azonban mindig egyoldalú nyomot hagyott maga után, lévén előzményük általában valamely, a közhatóság által elfogadott vagy előírt jogi, viselkedési norma áthágása volt. Az ezekről az esetekről szóló dokumentumok is inkább árulkodnak az említett normákról, illetve kodifikációik (a mindenkori társadalmi elit, esetleg a középrétegek, de semmiképpen sem a periféria) mentalitásáról, erkölcséről, de csak nagyon ritkán a közbeszéd fősodrából kiszorultak érzelmeiről, gondolkodásmódjáról vagy éppen önképükről: a közigazgatási vagy peres eljárás során többnyire csak arra vetült fény, hogy ezek mások voltak, mint a norma meghatározóié, de az eltérés konkrét mibenléte gyakran homályban maradt. A narráció, írás- és beszédmód ezekben az esetekben jellemzően középosztályi meghatározottsággal bírt, gyakran elfedve, és (csaknem) mindig jelentősen torzítva az érintettek eredeti közléseit. A torzítás korántsem csak a verbalitás írásba foglalásakor jelentkezett. A párbeszéd és narráció szükségképpen egyoldalú volt, hiszen az érintettekben, olykor a diskurzus hivatali résztvevőiben is, még inkább az „ügyfélként” megjelenő nem-középosztályi alanyokban ott munkált a megfelelés igénye; előbbieknél ez a jogi és közigazgatási szaknyelv követésében, utóbbiak esetében pedig gyakran a középosztályi nyelvi minták leképezésében, vagy legalábbis az arra való törekvésben mutatkozott meg. A jelenséggel foglalkozó korai – egykorú – irodalom hajlamos volt elfogadni azt a beállítást, hogy mindez nem pusztán nyelvi, hanem érzelmi, sőt akár részleges szemléleti igazodást, megfelelést is jelentett, azonban az utóbbi évtizedek kutatásai ezt egyre inkább megkérdőjelelik.⁶ Ezek a kutatások sok szempontból járatlan utakon haladnak, ezért jelen tanulmányban is többször találkozunk az olvasó a „feltehetőleg”, „valószínűleg”, sőt olykor a „nem tudni” fordulatokkal.

A közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az említett periféria „találkozásait” bemutató iratok sorában változó arányú, de folyamatosan jelenlévő csoportot alkotnak a szegényüggyel kapcsolatos dokumentumok. A társadalmi perifériáról fennmaradt adatok esetében a legkomolyabb problémát az jelenti, hogy – legalábbis Magyarországon és a 19. század utolsó harmadáig – a közigazgatás a szegényügyet nagyrészt szóban kezelte, általában csak az „ügy” pénzügyi vonatkozásait rögzítve maradandó módon.⁷ A szegényüggyel kapcsolatos iratok

– Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28. Szerk. Hudi József. Bp.–Pápa 2007. 267–275.

⁶ *Robert Castel: A szociális kérdés alakváltozásai: a bérmunka krónikája.* Bp. 1998.

⁷ Amennyiben mégis született valamiféle „akta” (pl. a későbbi környezettanulmányoknak megfelelő leírás), az a legtöbb esetben nem élte túl az elkövetkezendő évtizedeket, hanem mint érdektelen vagy ideológiailag egyenesen nem kívánatos anyag selejtezésre került; a legnagyobb, a szociális-szociálpolitici-

osztályozása, besorolása azért is bonyolult, mert a szegénykérdés kezelésében kezdetről fogva egyszerre volt jelen a segítő szándék és a fegyelmezni akarás, amely inkább a büntetőügy területére vezetett át – vagy pontosabban szólva: e kettő egymástól elválaszthatatlan egységet képezett (vö. a kolduspolitika, szegénypolitika, szegényrendészet, szegényügy, szegénygondozás szavak időbeli egymásutánosságával, vagy a várospolitikákban a kórháztól és a szegényháztól a kényszerdolgozházig és börtönig tartó intézmények összehangolásával).⁸

A vallatások, kihallgatások, különféle kihágások (leginkább koldulás és kisebb lopások) okán felvett jegyzőkönyvek és a környezettanulmányok sorából kiemelkednek a segélykérelmek, melyek – legalábbis részben – a kérvényezők önmagukról alkotott képének, igényeinek, vágyainak is lenyomatai. Ezek vizsgálatánál természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni számos „mellékkörülményt” sem, melyek sok esetben meghatározóak lehetnek. Mindenekelőtt szükséges leszögezni, hogy ezek a kérelmek korántsem a rászoruló csoportok teljességét reprezentálják, hiszen nem minden család vagy egyén fordult segítségért közhatóságokhoz vagy más fórumokhoz; a segélykérelmet elő nem terjesztő százak és ezrek – elsősorban többsége a kiilleszkedett szegényeknek – pedig ilyen nyomot értelemszerűen nem hagytak maguk után. Sok esetben másféle nyomot sem: pusztán létezésük is csak népszámlálási vagy más statisztika adataiból következtethető ki. Másrészt a kérelmek írói – már ha egyáltalán saját maguk vetették papírra soraikat – egyszerre próbáltak megfelelni a közvélemény, közvélekedés többirányú nyomásának, a szűkebb-tágabb környezet szokásainak, igényeinek, értékrendjének. Emellett pedig – vagy inkább ez előtt – valószínűleg sosem tévesztették szem előtt a céljukat, vagyis azt, hogy a segélyről döntő személyt megpróbálják meggyőzni arról, hogy eléggé méltóak, sőt éppen ők a legméltóbbak a segítség odaítélésére. A segélyhez

kai ügyeket érintő selejtezés 1953–1957 között volt a magyar területi levéltárakban. A nem állami fenntartású, hanem pl. egyházi levéltárak általában gondosabban jártak el (vagy csak nem akadt munkaerő az iratszelektálás elvégzésére.) A pénzügyek írásban való rögzítéséről lásd *Friedrich Müller*: Programm des evangelischen Gymnasium in Schässburg. Wien 1959.; *Albert Berger*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz 1203-1570. I–III. Köln 1986. I.; *Gheorghe Baltag*: Sighisoara, Schässburg, Segesvár: istoria Sigişoarei de la întemeierea oraşului până în 1945. Cluj-Napoca 2004. 227–229.; Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. I. Sibiu 1889. 197., 393–394., 483–487., 543., 544.; A' Szabad 's Királyi Győr Városa Szegények Intézetének mivoltát, és az 1831-dik esztendei Augustus 1-ső napjától az 1832-dik esztendei Julius 31-dik napjáig volt Bévetelei és Kiadásainak minéműségét tárgyazó Tudósítás. Streibig Leopold' cs. Kir. kiváltságú könyvnyomtató Intézetében. H. é. n. [Győr 1832.]; A szentléleki ispotály számadáskönyvei 1601–1650. Szerk. Márton Tünde – Mihály Ágnes. Bp. 2006.

⁸ A kérdéskört elemzi egyebek mellett *Michel Foucault*: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Bp. 1990.; *Castel, R.*: A szociális kérdés i. m. Castel érvelésére remek példát szolgáltat Magyarországról, lásd *Haffner Mihály*: Szabad királyi Pest városa' nemes tanácsának és közönségének szölvő Projectum egy alkalmas Betegek' Ispotályának fel-állítására, bé-szerzésére, és tartására. Lokalis írás. H. é. n. [Pest 1793.]

való jogról a társadalombiztosítás megjelenése előtt és annak körén kívül később is alig beszélhetünk; kivételt legfeljebb az 1907-es cselédtörvény alapján a gazdasági cselédeknek járó gyógykezelés esete és más, hasonlóan marginális szabályozások jelentettek. Minden más esetben a jogszabályalkotók, de az alkalmi vagy rendszeres segélyezéssel foglalkozó egyházi, társadalmi és más szervezetek is siettek leszögezni, hogy „joga a támogatásra senkinek sincsen”, az pusztán adható, de mindig csak egyéni megítélés alapján.⁹

A polgári kor Magyarországon – a szomszédoknak, a rokonságnak az urbanizáció, a nukleáris családmodell csaknem kizárólagossá válása és más okok miatt egyre esetlegesebbnek tűnő támogatásán túl – az egyén vagy a család alapvetően két forrásból remélhetett segítséget: a lakóhelyük (a község, a város vagy nagyobb városok esetén a kerület) előljáróságától és egyházuk helyi intézményétől. Úgy a katolikus plébániák, mint a protestáns lelkészségek és izraelita hitközségek kiterjedt segélyezési tevékenységet folytattak. Nyomot azonban e ténykedés sajnos alig hagyott maga után: az ügyintézés verbálisan történt, feljegyzésre a segítség formáján (készpénz vagy természetbeni) és a személy vagy család nevén kívül legfeljebb a segély kiutalásának egy-két szavas és csaknem mindig teljesen sablonos indoklása került, de még ez utóbbi is csak ritkán. Ezek alapján a segélyt adó szerv működéséről meg lehet ugyan valamit tudni – de sosem juthatunk el az azt igénybevevőkhöz.

Szerencseesebb a helyzet a közigazgatás és az egyházak (különösen a katolikus egyház) magasabb szintjei esetében. A közigazgatásnak az állami, míg az egyháznak az ügyviteli rend és az azt megalapozó szokásjog egyenesen kötelezővé tette az írásban előterjesztett kérelmek iktatását és megőrzését, melyeknek keletkezését a nem egyszer tekintélyes földrajzi távolság, az utazásnak a segélyre szorulóknak számára megfizethetetlen (de mindenesetre a postai levelezőlap árának többszörösét kitevő) költsége is elősegítette.¹⁰ Utóbbira Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és a Kalocsai Érsekség is kiváló példa: a nagy terület és Kalocsa esetében a

⁹ A sok idézhető példa közül leginkább témánkba vág a koldulást és a szegények ellátását országosan szabályzó 172 000/1936. B. M. sz. rendelet. A rendelet szövegét lásd A m. kir. belügyminiszter 1936. évi 172 000 számú rendelete a könyöradamánygyűjtésnek, koldulásnak, továbbá a munkanélküli inségesek támogatásának szabályozásáról. Magyar rendeletek tára, 1936. Bp. 1937. 760–763.

¹⁰ Állami szintű jogszabályok (pl. az 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről, vagy az 1886. évi XXII. tc. a községekről) ugyan nem írták elő a szociális segélyezés esetén az írásbeliséget, de a legtöbb törvényhatóság ezt a legkésőbb huszadik század elején már szervezési szabályrendeletében kötelezőnek mondta ki, egyszersmind bélyegmentességet is engedélyezve. Ugyanakkor községi szinten a szóbeliség továbbra is meghatározó maradt. Emellett visszatartó motívum lehetett az a gondolat is, hogy a kérelem elbírálója úgy gondolhatta: ha az instanciázó el tudott jönni Kalocsára, talán nem is annyira rászoruló.

nehéz megközelíthetőség is a szóbeliség ellenében, az írásbeli kérelmezés irányában hatott.¹¹

A továbbiakban a Kalocsai Érsekséghez 1920. és 1944. között benyújtott segélykérelmeket tesszük vizsgálat tárgyává.¹² Ennek során elsősorban arra keressük választ, hogy a folyamodványok benyújtói milyen értékek bemutatásával, helyezésével igyekeztek meggyőzni a döntéshozókat.¹³

Hasonlóan más egyházmegyékhez, a Kalocsai Érseki Főegyházmegeye területén a 19–20. század folyamán elsősorban az egyes plébániák végezték a segélyezést. A helyi közösségek rászorultjait segítő tevékenységről azonban közelebbit itt sem lehet megtudni: az ügyintézés – hasonlóan más területekhez – szóban történt, nyoma csak a canonica visitációkon visszatérően megemlített Szent Antal-perselyeknek és helyenként létező szegényházaknak vagy szegényszobáknak van, ezeknek segélyezettjeiről, illetve lakóiról azonban legfeljebb a költségek és létszám szintjén történik említés. Arról, hogy maga az érsekség ekkoriban folytatott-e perszonális segélyezést, és hogy az milyen körülmények között zajlott, szintén nem sok nyom maradt fenn. Az éves zárszámadásokban ugyan szerepel a „Subsidia, beneficia” rovat, azonban – az 1920 utáni gyakorlatból és más egyházmegyék tevékenységéből¹⁴ kiindulva – ez nem kizárólag, illetve gyaníthatóan nem is elsősorban személyeknek adott segítséget, hanem egyházi és társadalmi intézményeknek nyújtott segélyeket takarhatott. Ha voltak is köztük magánszemélyeknek adott segélyek, azok esetében az ügyintézés ekkor még valószínűleg szóban történt, vagy a vonatkozó iratok kerültek selejtezésre.¹⁵

Úgy tűnik, az első világháború alapvetően megváltoztatta a segélyezés és segélykérés társadalmi megítélését és az avval kapcsolatos technikákat egyaránt.

¹¹ A Kalocsán megőrzött kérelmek között összesen négy városbelit sikerült fellelni, ugyanakkor elképzelhető, hogy eredetileg többen voltak a kalocsai illetősséggel bíró kérelmezők, ügyüket azonban az illetékes plébániához vagy a Ferences Szegénygondozó Nővérekhez tette át az érsekség. Utóbbiról lásd *Hámori Péter: Az Egri (Magyar) Norma. Kísérlet a magyar szegény- (koldus-) ügy rendezésére.* In: *Fuga temporum: ünnepi kötet Eperjessy Géza 70. születésnapjára.* Szerk. Závodszy Géza. Bp. 1997. 257–286.

¹² Kalocsai Főegyházmegeyei Levéltár (a továbbiakban KFL) Egyházkormányzati Iratok (I.1.a.) Kalocsai Érsekség Assignatio, Beneficentia, Subsidia iratanyag.

¹³ Az elbírálók vagy elbíráló személyéről sajnos semmit sem sikerült megtudni, csak az bizonyos, hogy Várady Lipót Árpád (1914–1923), Zichy Gyula (1923–1942), Grósz József (1943–1961) érsekek nem vettek részt a döntéshozatalban (az 1942-ben kinevezett és beiktatott Glattfelder Gyula betegsége miatt nem foglalta el érseki székét). Gyanítható, hogy a döntést az érsekség egy – vagy alkalmilag több – kanonokja hozta meg, ui. a kisszámú kísérőiratokon erre utaló nevet nem, csak címet tartalmazó megszólítás olvasható.

¹⁴ Váci Egyházmegyei Levéltár, Subsidia gyűjtemény.

¹⁵ Az érsekuralalom egészen bizonyosan folytatott segélyezési tevékenységet – ezt bizonyos esetekben, így a cselédek megbetegedése esetén törvény is előírta – ám ennek részletei az érsekuralalom iratanyagának rendezetlen volta (és emiatt elrendelt kutatási korlátozása) miatt jelenleg nem kutathatók. KFL.I.1.e.

A kötött lakásgazdálkodás, a jegyrendszer, a közigazgatás különböző szintjeinek jóléti szerepvállalása, az 1916-os erdélyi román betörés idején és a háború végén jelentkező kényszermigráció, annak hatósági kezelése és számos más jelenség együttesen felértékelte az egyéntől és döntéseitől, valamint a helyi társadalomtól független ellátóhálózatok szerepét.

Változást lehetett tapasztalni a segítség kérésének és elfogadásának a kultúrájában is: a lényegesen megnövekedett ügyforgalom egyszerre utalhatott a rászorulóknak számának tényleges megszorodására és arra, hogy a segélyezés megítélése átértékelődött az azt kérők szemében: veszített megalázó, megbélyegző jellegéből.¹⁶ A folyamathoz hozzájárult az is, hogy a kérelmezők között nagy számban jelentek meg a középrétegek – korábban legfeljebb egyszer-egyszer felbukkanó – tagjai.¹⁷ A megszállt, majd elcsatolt területekről meginduló menekülthullám, a közalkalmazottak többszöri létszámcsökkentése (B-listázások), a különösen a nyugdíjasokat sújtó hiperinfláció, és nem utolsósorban a családok tartalmát felemészítő hadikölcsön-elértéktelenedés miatt köztisztviselő, földbirtokos, és – lényegesen kisebb számban – polgári (kereskedő és iparral foglalkozó), tehát középosztályi családok csúsztak le előbb anyagilag,¹⁸ később más szempontból (például a társadalmi kapcsolatok, vagy akár a jövőkép szempontjából) is.¹⁹

¹⁶ A segélyezési ügyforgalom radikális megemelkedésére és a tisztviselők ebből fakadó túlmunkájára nézve lásd Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának ált. közig. iratai. (IV. 408.b.) 12.686/1922. Új irodai és segédhivatali alkalmazottak alkalmaztatása tb. A probléma általános mivoltát jelzi, hogy hasonló panasz maradt fenn az agrárius jellegű és területében jelentősen megcsökkent Zempléni is. MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL BAZML), Sátoraljaújhelyi Fiókleveletár, Zemplén Vármegye Alispánjának Ált. Közig. iratai (VI. 603) 9655/1928.

¹⁷ A Székesfőváros Erzsébet Szegényházában a világháború előtt ritkaságszámba ment, ha feltűnt egy-egy valamikori köztisztviselő vagy más, korábbi életrésztartományhoz tartozó személy; 1918 után minden ötvenedik-hatvanadik lakó közülük került ki. *Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten. Budapesti Statisztikai Közlemények* 62/1. Bp. é. n. [1930]. 1935-ben a szegényház 1668 lakójának korábbi foglalkozása a következő volt: értelmi pályán 3,06%, iparos 11,75%, kereskedő 1,56%, rendőr és altiszt 3,24%, háztartásbeli 28,54%, háztartási alkalmazott 17,21%, napszámos 15,41%, egyéb 19,24% volt. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), Erzsébet Szeretetotthon iratai (VIII.1119) 540/1939. Férőhelykimutatás. Témánk szempontjából nem érdektelen, de iratok hiányában nem megválaszolható kérdés, hogy a budapesti szegénység összetétele változott csak meg ennyire, tehát radikálisan több lett a középosztályi eredetű felvételt kérelmezők száma, vagy a befogadásról döntő hivatalnokok „előzékenysége” nyilvánult meg irányukban.

¹⁸ A „középosztálynak”, mint fogalomnak a pontos definiálása nem tartozik e tanulmány vállalt feladatai közé, annál is kevésbé, mert a klasszifikációról az egykorú szerzők és a 20. század második felének történészei is számos vitát folytattak anélkül, hogy végül a kérdés igazi nyugvópontonra jutott volna. Éppen ezért mi Gyáni Gábor [*Gyáni Gábor: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. Századok* 131. (1997) 1265–1305.] és részben Kövér György tanulmányát [*Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Századok* 137. (2003) 1119–1169.] tekintettük alapnak.

¹⁹ Az, hogy az 1920 körül válságba jutott középosztályi családok, illetve tagjaik milyen további életpályát futottak be, hogyan és mennyiben sikerült „visszakapaszkodniuk” – ha egyáltalán sikerült ez –, és ezen az úton milyen segédeszközökhöz, segítséghez tudtak hozzájutni, számos visszaemlékezésben,

Pontosan nem tisztázható, hogy az említett, kiilleszkedett, valaha jobb napokat megélt, vagy ahogy a tanulmány során, jobb kifejezés híján nevezzük: ex-középosztálybeli segélykérői csoport markáns felbukkanása mennyiben határozta meg az írásbeli ügykezelés amúgy is megfigyelhető terjedését, a személyes ügyintézés ki-kapcsolását, de úgy tűnik, hogy mindenképpen felgyorsította e folyamatot. Az írásbeliség a személytelenség okán még akkor is méltóbb eljárásnak tűnhetett ennek a csoportnak a szemében, ha ez a személytelenség nemegyszer erősen relativizálódott, sőt a protekció, a társadalmi kapcsolat, vagy a személyes ismeretség felemlegetése révén egyenesen felül is íródott. Az írásbeli kérvényezés, segélykérés terjedésének nem lebecsülhető forrása volt a szabálykövetés igénye, vagy annak az illúziója is: hiszen a szegényügy intézményi szabályozásának a története bizonyos olvasatban a nyilvánosság, vizualitás és perszonalitás újra és újra megismételt tilalmának történeteként is felfogható, az írásbeliség pedig ezeknek a hatóságilag és részben társadalmilag is üldözött magatartásformáknak az elkerülését jól szolgálta vagy szolgálhatta.

A két világháború közti időszak elején, az 1920-as évek beköszöntével Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog közigazgatásilag egyelőre egyesített megyék területén is jelentősen megnőtt a hatósági támogatásért jelentkezők száma. A Kalocsai Érsekséghez érkező segítségkérések száma azonban eleinte alacsony maradt.

Az 1920 és 1944 közötti időszakból 1418 segélykérelmet őriznek a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban.²⁰ A kérelmeket – beküldőik származása vagy korábbi társadalmi állása szerint – két jól elkülöníthető csoportra lehet osztani: a korábban a középosztályhoz tartozó, „úri” egyének és családok által írottakra, valamint az ebbe a csoportba nem sorolhatók által küldöttekre. Az előbbieket elsősorban saját vagy közvetlen hozzátartozóik korábbi foglalkozása, és az ezáltal kijelölt társadalmi hely miatt soroltuk az említett kategóriába, és különösebb tévovázás nélkül ide tehetjük a (korábbi) köztisztviselőket, azok gyermekeit és feleségüket is. Némi zavart okozott a magántisztviselők (2 eset) és egy mérnök besorolása, ám őket az igen csekély előfordulás miatt végül figyelmen kívül hagytuk. Jóval több fejtörést okoztak a tanítók (31 eset) és tanítónők (3 eset) hozzátartozóikkal együtt. Az ő „úri” mivoltukról (illetve középosztályhoz tartozásukról) az egykorú szerzők

sőt szépirodalmi műben olvasható, ám tudományos igényű, átfogó vizsgálat tárgyát legjobb tudomásunk szerint eddig nem képezte. Könnyen lehet, hogy ennek egyik meghatározó oka abban kereshető, hogy nyomat leginkább csak azok a családok és egyének hagytak maguk után életpályajukról, akiknek sikerült a visszaemlékezés korábbi státuszukba, vagy legalább annak „környékére”; a végleg kiilleszkedettek, lesüllyedtek útját legfeljebb egy pár segélykérelem jelzőfája mutatja.

²⁰ 1920 és 1944 között a Kalocsai Főegyházmegye iratait tárgyi csomókban gyűjtötték össze. Ennek egyike a KFL.I.1.a. Subsidia et Beneficia jelzet alatt található 4 doboznyi irat. A segélykérelmekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az Egyházmegye területe jelentősen megcsonkult: 113 plébániájából mindössze 24 maradt meg Trianon után, az érsekséadalom jelentős része is a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére került. Lásd *Török József – Legeza László: A Kalocsai Érsekség évezrede*. Bp. 1999.

is igen bizonytalanul nyilatkoztak, nem annyira képzettségük, mint inkább anyagi viszonyaik, fizetésük és részben származásuk miatt.²¹ Végül azonban az említett 34 esetet a volt-középosztályi folyamodók közé soroltuk be, főként azért, mert közülük 19 korábbi – igazolhatóan vagy vélhetően 1920, sőt 1914 előtti – tanítóságra, tanítónóságra hivatkozott, amikor az érintett foglalkozás „úri” mivoltával kapcsolatban még nagyobb közmegegyezést lehetett tapasztalni.²² Szintén a volt-középosztálybeli kategóriába soroltuk a tartalékos tiszteket (18 eset), annak ellenére, hogy korábbi foglalkozásukra nem minden esetben derült fény (4 eset), egy menekült verseci hentesmester pedig egyértelműen nem középosztálybeli volt.²³ Egyéb szempontok alapján további négy eset²⁴ is e kategóriába került, így a középosztályból kiilleszkedetteket, összesen 619 kérvényíró képviselte.

A nem ex-középosztálybeli kérelmezők (korábban, vagy a jelen állapotukban is) döntő többségükben alkalmazottak, bérmunkások vagy azok hozzátartozói voltak, mindenekelőtt mezőgazdasági cselédek, munkások, napszámosok, lényegesen kisebb számban iparban vagy kereskedelemben foglalkoztatottak.²⁵ Hét alkalommal a foglalkozás megjelölése alapján (egy hentes, négy szabó, egy cipész és egy csizmakészítő esetében) az alkalmazotti kategória némiképp bizonytalan volt, azonban a kérelem további része elárulta, hogy az illető nem mester (tehát önálló), hanem alkalmazott volt korábban. Esetükben a szakképzettséget legalábbis gyanítani lehet, az összes többi kérelemnél azonban joggal feltételezhető, hogy szerzőjük szakképzetlen, illetve ami még ennél fontosabbnak tűnik: nemcsak a segélykérés megírásának pillanatában, hanem korábban is nincstelen személy volt. E csoport összesen 733 fő lélekszámmal szerepelt a kérvényt küldők közt.²⁶ A három magántisztviselőn kívül a vizsgálat során mellőztünk további 71 kérelmet is, mert írójuk – jelen vagy múltbéli – társadalmi hovatartozásáról, származásáról, foglalkozásáról semmit sem tudtunk kideríteni, s néhány olyan ügyirat is akadt, amin még a név és lakóhely sem volt kibetűzhető.²⁷ Így a 1439 fennmaradt ügydarabból 1352-t tettünk meg vizsgálatunk tárgyául.

²¹ A kérdéshez lásd *Bobula Ida: A magyar életstandard. Társadalomtudomány 17. (1937) 176–200.*

²² Kolozsvár polgármestere, Münstermann Győző 1904-es középosztály-önszervezési elgondolásába egyértelműen bevette e réteget (legalábbis annak férfi tagjait). Idézi *Kövér Gy.: Középrend i. m. 1154–1155.*

²³ Döntésünkhöz ebben az esetben hozzájárult, hogy Kerpeczi Sámuel a kérelmében arra is utalt, hogy hentesüzemét csak „néhány évig, apja halála után vihette bevonulásáig illetőleg a szerb megszállásig”, és hét (!) segéddel és inassal dolgozott, ami ebben az iparágban már inkább közép-, mint kisüzemnek számított. (1932. ápr. 2.)

²⁴ „Katholikus újságíró” (2 fő), „három katolikus vezérszemléű regény írója” (1 fő), „Bangha Béla személyes pártfogoltja és több katolikus cikk megírója” (1 fő).

²⁵ Arányuk biztosan azért nem állapítható meg, mert számos kérelmen a „munkás” (illetve elaggott, rokkant stb. munkás) szerepelt öndefiníciószerűen, vagy a környezettanulmányon.

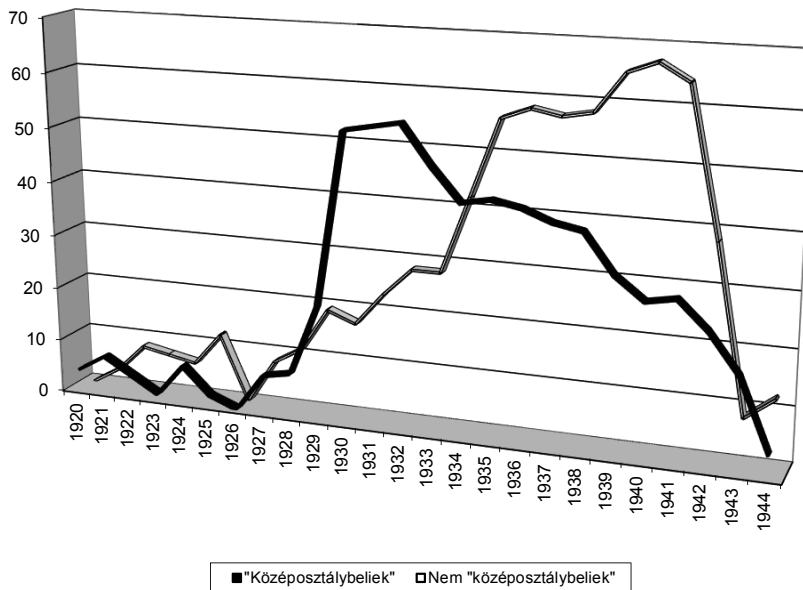
²⁶ 12 többszörösen kérelmezőt itt is mellőztünk

²⁷ Az iratok egy része láthatóan sérült, ázott, penészes volt.

A kérelmek időbeli eloszlása

A Kalocsai Érsekséghez beérkezett kérelmek évenkénti számának változásait az 1. grafikonon ábrázolja. A jól érzékelhető változásokra csak részben sikerült magyarázatot találni.

1. grafikonon A kérelmek évek szerinti megoszlása

Az a segélykérelem-áradat, amire a közigazgatás a húszas években, különösen az évtized elején oly gyakran panaszkodott, az érsekség esetén nem jelentkezett. A jelenségnek okát legfeljebb sejtethetjük. Viszonylag egyszerűbb a helyzet a nem ex-középosztálybeli segélykérők esetén. Az ő kérelmeik a törvényhatósági ügyforgalomban is csak a harmincas évek elején szaporodnak meg, addig elsősorban az alacsonyabb közigazgatási (községi) és plébániai szinteken próbáltak segítséghez jutni. Az ekkori változás elemzéséhez azonban nem elegendő a gazdasági világválság drámai hatásait, a munkanélküliség – s benne a mezőgazdasági munkanélküliség – megugrását, illetve a megélhetési nehézségek terjedését felidézni. Ezek az okok talán kellőképpen indokkal szolgálnak a kérelmek egy régió (például egy községen) belüli számbeli megugrására, de nem teljesen adnak magyarázatot a kérelmezők „szintváltására”, tudniillik arra, hogy immár nem a lakóhelyükhöz és/vagy egyházközségükhöz fordultak segítségért, hanem felsőbb fórumokhoz. Fölöttébb bizonytalanná teszi továbbá az említett közvetlen

magyarázat hitelességét, hogy Kalocsán az igazi megugrás a kérelmezők számában 1935-ben következik be, amikor a válság hatásai Magyarországon lényegesen enyhültek, és 1941-ig évente csak csekély csökkenést, vagy inkább ingadozást mutattak. Az 1941 utáni – nem melleleg: a területgyarapodás hatását egyáltalán nem mutató – radikális csökkenés oka valószínűleg a hadigondozás, s vele együtt más szociális ellátási formák fokozott kiépítésében kereshető. Ennek hatása kettős volt: egyfelől a potenciális kérelmezők ezen új ellátási formák révén a korábbinál magasabb szintű és főként kiszámíthatóbb ellátáshoz jutottak, másfelől a közvélemény a korábbinál kevésbé „tolerálta” a kérelmezést, hiszen annak közigazgatási útja-módja időközben kiépült. A szegénységgel kapcsolatos előítéletek és hangulatok lassú változása főleg az alacsony példányszámú, kis olvasótáborral bíró, és emiatt is az árnyalt fogalmazásra kevésbé figyelő helyi sajtó híreiben, tudósításaiban érhető tetten; előidéző okai között pedig 1942-től az általános, immár a középosztályt is elérő közellátási nehézségek és relatív elszegényedés is egyre inkább szerepet játszott.

Valószínűleg valamivel közelebb visz a kérelemszám 1930-as évek eleji megugrásának megértéséhez, ha figyelembe vesszük, hogy ekkoriban az egy-egy községre eső igénylők száma megszorodott, és evvel párhuzamosan településenként a segélyezésre fordítható – főleg egy-egy segélyezendőre eső – összegek lényegesen csökkentek.²⁸ A folyamatot a községek bevételeinek fogyása mellett gyorsította, hogy 1935–1936 után a válság enyhültének dacára az ínségmunkák rendszerét belügyminiszteri utasításra fenntartották ugyan, de a karitatív segélyezést, melyet már korábban sem szívesen végeztek, a legtöbb településén igyekeztek felszámolni, vagy a társadalom öntevékenységére hagyni.²⁹

Megkockáztathatjuk azt a kijelentést is, hogy a felsőbb fórumokhoz való folyamodásnak voltak más, nem gazdasági természetű okai is, melyeknek hatását azonban csaknem lehetetlen körülhatárolni. Így például utólag nehezen lehet eldönteni, hogy az első világháború frontjainak pszichikuma mennyiben játszott ebben közre. A kiszolgáltatottság, vele párhuzamosan pedig a folyamatos és az egyéni akaratától és igényektől független uniformizált kiszolgálás megélése, az tudniillik, hogy a lövészárkok katonája minden életszükségletét egy működőképes, mindenki számára nyilvánvalóan létező, még a bakák előtt is ismert névvel bíró szervezettől kapta, melynek kiléte homályban maradt a katonák előtt, akik

²⁸ A jelenség a községek költségvetéseiből és zárszámadásaiból ezekben az években elég világosan látható. MNL PML IV. 408. b. 32.486/1940. Községi szegényügyi kiadások vizsgálata.

²⁹ Az egyházközségek esetén ilyen adatok nem állnak a rendelkezésre, de sejthető, hogy azok a családok, akik az állami adót és a törvényhatósági, illetve községi pótdadót sem tudták kifizetni – evvel vagyontárgyaik elárverezését is kockáztatva –, aligha voltak képesek és hajlandók a korábbinál több, vagy akár csak ugyanannyi adománnyal szolgálni.

csak a végeredménnyel – az élelemmel, tüzelővel, egyenruhával stb. – találkoztak, kétségkívül hatott a leszerelő katonák későbbi életszemléletére. Ugyanakkor nemcsak az övékére, hanem a hátország lakosságára is (vö. a hadisegélyek vagy az ellátási jegyek rendszere). Mindez az etatizmus, a közvélemény által az államtól és a szerveinek tekintett közigazgatástól elvárt segélyezői szerep korábban szinte ismeretlen mértékű és általánosságban igényelt elvárását jelentette. Különösen igaz volt ez a válsághelyzetbe kerülő csoportok esetében, akik közül kiemelkedtek a (tegnapi) közalkalmazottak és családjaik, hiszen ők ellátásukat korábban, a háború előtt is az államtól vagy önkormányzattól kapták; ez az ellátás ráadásul 1917, de különösen 1918 után már nem is csak készpénzben, hanem árucikkekben történt.

A közhatóságokkal szembeni elvárások a szociálpolitika, segélyezés terén tehát jelentősen átalakultak az 1920-as évek folyamán – ám az rekonstruálhatatlan, hogy ez mennyiben vetült ki az emberek tudatában egy egyházi felsőségre (s egyben egyházi hatóságra). Szintén nem tudható – pedig a mikrotörténet hálás terepe lehetne –, hogy egy-egy megítélt segély mennyiben indított el segélykérelem-lavinát a segélyt elnyert környezetében, illetve mennyiben határozta meg a később papírra vetett kérvények stílusát és „érvrendszerét”.³⁰ A segélyért folyomódók egymásra hatása egyáltalán nem csak azokban az esetekben tételezhető fel, amikor lakóhelyük egymáshoz közel, vagy éppen térben marginalizált környezetben volt.³¹ Azokban az esetekben is feltehető a mintakövetés, „összebe-szélés”, amikor a lakóhely alapján igazolhatóan vagy gyaníthatóan földrajzilag sporadikus elhelyezkedésű a szegénység: hiszen közhely, hogy a társadalom perifériáján elhelyezkedő csoportok térhasználatára – majdnem függetlenül tartózkodási és lakcímtól – lényegesen különbözik más csoportokétól és rétegekéitől. Ugyanakkor az ex-középosztálybeliekre ez talán csak az idő előrehaladásával, vagy még akkor sem feltétlen igaz. Ők a település azon helyeit, melyek hagyományosan a potenciális kérvényírók találkozási pontjai lehettek, általában elkerülték. Kapcsolatrendszerük, mely (főleg az idősebb asszonyok körében) gyakran a tempom, illetve annak fél-nyilvános része, a számukra elsőrendű információs és hálózatépítési helyül szolgáló sekrestye köré szerveződött, mégis lehetővé tette, hogy a sorstársaik segélykérelmének eredményességéről vagy eredménytelenségéről

³⁰ A nem középosztálybeli kérelmezők elég nagy hányada – iskoláztatása, pontosabban annak hiánya miatt nem teljesen meglepő módon – egyáltalán nem keltezte levelét. További nehézséget jelent, hogy a korabeli postai utalványok feladói szelvényén csak az összeg és a felvevő postahivatal többnyire olvashatatlan bélyegzője volt rajta, így ha egyéb adatok a kérvényben nem szerepeltek, a hozzájuk tűzött csekk sem jelentett számunkra segítséget.

³¹ Jó példa erre a budapesti Mária Valéria Szükségakótelepről beérkezett 14 kérvény, melyek igen rövid idő, két hónap alatt íródtak meg, vagy egyes, jellemzően alacsony társadalmi státuszúak és alacsony jövedelműek, helyesebben többnyire jövedelem nélküliek lakta közegrések.

híreket szerezzenek. A sekrestye gyakori látogatása – olykor összekapcsolva az azzal kapcsolatban végzett tevékenységekkel: templomtakarítás, oltárdíszítés – visszatérő elem az ex-középosztálybeliek azon kérelmeiben, melyek a személyes vallásosságot és a templomhoz, mint annak manifesztációjához való kötődést, annak gyakori látogatását mint kiemelendő értéket kezelik; ezzel ellentétben a másik, középosztályi múlttal nem bíró csoport által írt kérvényekben a sekrestye szó egyszer sem fordul elő.³²

A volt-középosztálybeliek kérvényeinek kezdeti alacsony számában egészen bizonyosan szerepet játszott a Trianont követő közhangulat is. A csonkaországban maradt egyházmegyék közül Esztergom után Kalocsa szenvedte el a legnagyobb területi veszteséget, így az innen nyerhető segítség reménye elég kicsi lehetett.³³ Ezzel a körülménnyel az ex-középosztálybeli segélyre szorulóknak sokkal inkább tisztában lehettek, mint az érsekség megcsonkulásáról és ezt követő anyagi ellehetetlenüléséről releváns hírekkel valószínűsíthetően nem bíró, illetve a szertartások hagyományos, változatlan külsőségeitől esetleg megtévesztett, középosztálybeli tapasztalatokkal és információszerzési csatornákkal nem rendelkező más társadalmi csoportok tagjai.

1929–1930-ban a volt középosztálybeli kérelmek – de csak ezek – száma hirtelen a korábbinak a többszörösére ugrott, hogy aztán némi ingadozással, enyhe csökkenéssel ugyan, de 1936-ig szinten maradjon, ezután pedig már lassú apadásról lehet beszélni. Mindezt a gazdasági válság, mint primér ok látszólag kielégítően megmagyarázza. Ugyanakkor a kérelmek tartalma ennek ellentmond: világosan kiderül ugyanis, hogy az érintett családok nem a válság miatt kerültek nehéz helyzetbe, az legfeljebb csak súlyosbította helyzetüket. Arra az önkéntelenül is felmerülő kérdésre azonban, hogy a recesszióknak a kérelmek szövegében való jelentkezése miért maradt el, nem sikerült választ találnunk. Még ennél is nehezebben értelmezhető, hogy a nem ex-középosztályi kérelmezők száma nem a válságévekben, hanem 1934 és 1938 között szaporodott meg látványosan, vagyis akkor, amikor a külső körülmények eleinte lassan, majd egyre gyorsabban javultak. A magyarázat talán a két csoport nagyon eltérő segélykérelem-kultúrájában keresendő, tudniillik abban, hogy a mindig is alacsony státuszú csoport tagjai

³² Úgy tűnik, hogy a templomtakarítás a középosztály esetében nem volt megalázó, osztályhelyzetükből kilépő cselekedet, de ehhez meg kell jegyezni azt is, hogy sok templom a valódi, fizikai erőt igénylő vagy szennyesebb nagytakarítási munkákhoz napszámosokat fogadott; utóbbiak kikerülhettek akár a nem ex-középosztálybeli kérelmezők közül is, ebben az esetben azonban a templomban végzett tisztogatási tevékenység közönséges bérmunka volt és minden szakrális jelleget nélkülözött.

³³ Súlyosbította a helyzetet, hogy az érsekség legnagyobbrésze a trianoni határon túl maradt, azonban ezt a körülményt a segélykérők nem valószínűsítették, hogy pontosan ismerték.

csak évekkel később, sok kedvezőtlen, sőt keserves tapasztalat, elutasítás után fordultak az érsekséghez.

Ezzel szemben könnyen értelmezhető az a körülmény, hogy a munkanélküliségre hivatkozó segélykérelmek jelentős része mindkét csoport esetében 1930–1937 között keletkezett. Az ilyen kérelmek áradata 1942–1943-as elapadásának hátterében részben az állt, hogy a munkaképes lakosság munkanélkülisége az 1938–1939-es gazdasági évtől kezdve látványosan csökkent, a (részben vagy egészen) munkaképtelenek ellátása pedig az újonnan megszervezett szociális ellátórendszer (községi Nép- és Családvédelmi Bizottságok, illetve az Actio Catholica munkaközösségei) révén jelentősen javult. Ráadásul ezekben a szervekben a katolikus plébánosok részben hivatalból, részben felkérésre, részben pedig önkéntes jelentkezés alapján komoly szerepet vállaltak, ezzel is „tehermentesítve” az érsekséget.³⁴

A kérvények számának hónapokénti ingadozásának értelmezése terén sokkal kevesebb a bizonytalanság. Többségük a téli félévre (október–március) esett, a csúcspont pedig decemberben, karácsony előtt volt.³⁵ A nem ex-középosztálybeli kérelmezők esetén ezt részben az évről évre ismétlődő téli mezőgazdasági munkanélküliség indokolta, mely a legszegényebb, tartalékolni nem képes napszámosréteget sújtotta elsősorban; közülük különösen a csökkent munkaképességűek, félig-meddig rokkantak, betegek, öregek, a nyári munkakereslet idején is csak résznapszámbéért dolgozók voltak különösen nagy számban a kérelmezők között. A karácsony előtti időben a teljesen munkaképtelenek (tehát nem csak télen segélyre szoruló) kérelmei is megszorodtak. Ebben részben az ünnep hatására megnőtt adakozási hajlamban való bizakodás tükröződött, részben pedig aligha hagyható figyelmen kívül az a hatás, hogy a liturgikus év ezen szakaszában elmondott templomi szentbeszédre és annak aktív gyakorlására hívták fel a hallgatóságot. A hatást az instanciázók körében bizonyosan fokozta, hogy a (náluk mindenképp tehetősebbeknek szánt) intelmeket éppúgy papi személyektől hallhatták a kérelmezők, mint ahogy az érintettek körében tudottan papi emberek voltak a segély megítélői. Mindez nem pusztán feltételezés: a karácsony előtt írt kérelmekben a vallási motívum, és még inkább annak hibás vagy éppen túlzott alkalmazása – amire még visszatérünk – sokkal gyakoribb lesz.

Összetettebb kérdés a kérelmek számának erőteljes megugrása a karácsonyt megelőző három-négy hétben a kiilleszkedett középosztálybeliek esetén (az ekkor

³⁴ Ezeknek az éveknek a sajtója rendszeresen írt arról, hogy szociális ügyekben elsősorban ne a megyei és más központi fórumokhoz forduljanak az érintettek, hanem a helyi munkaközösséghez vagy (ahol ilyen működött) a szociális védőnőhöz, illetve a községi szociális titkárhoz; ennek hátterében a társadalmi vagy szakközégek által gyakorolt sokkal hatékonyabb ellenőrzés lehetősége állott.

³⁵ A „középosztályiaknak” 77,42%-a, a nem „középosztályiaknak” 82,51%-a, a teljes kérvénymeny-nyiségnek pedig 80,18%.

született kérelmek több mint a felét ők írták). Esetükben a korábbi élethelyzet, az akkor végzett alamizsnálkodás emléke akár visszatartó erőként is hathatott egyeseknél, hiszen most a túloldalról, a rászorulók oldaláról tapasztalhatták meg a régi leereszkedést. A kérelmek szövegének elemzése azonban nem igazolja ezt a feltevést, ami valószínűleg arra vezethető vissza, hogy aki a vázolt logika mentén gondolkodott, az valószínűleg nem írt kérvényt. Azokban az ex-középosztálybeli, karácsony körül fogalmazott kérelmekben viszont, melyek mégis megszülettek, a jelen megaláztatottságának, megbántottságának kifejezése, összekapcsolva a középosztályi múlt méltatásával, általában vezérmotívummá vált. A múltbeli adakozások emléke – az „amikor még volt miből” fordulat konstans elem ezekben a levelekben! – más formában is markánsan jelen volt: nem is nagyon burkoltan olyan körülményként került bemutatásra, mely egyenesen feljogosít a segély elnyerésére. A kérelmek alapján megválaszolhatatlan, mégsem mellőzhető a kérdés: vallásuk tanítása mennyiben befolyásolta a kérelmezőket korábbi életük, magatartásuk ábrázolásában? Aligha beszélhetünk itt koherens „teológiai gondolkodásról” talán még a papnövedékek készülő instanciázó esetében sem, sokkal inkább az egykori hittanórák emlékeinek és a több-kevesebb gyakorisággal látogatott templomi cselekményeket követő vallási tanítás együttes hatásáról lehet szó. Arról tehát, hogy a katolikus vallás az evilági jócselekedeteknek érdemszerző jelleget tulajdonít a túlvilágon. Ez sok esetben a cselekvés pillanatában talán ki sem mondott, csak ösztönösen átélt érzelmi motívum pedig átízínezhette, és pozitívan mutathatta be a híveknek nemcsak a liturgia segítségével való részvételét, hanem a szegényekkel, az alamizsnálkodással, és mindenekelőtt annak egyházilag kanalizált és ellenőrzött formáival kapcsolatos érzelmeit. Az ex-középosztályi segítségkérései esetében mindez több formában jelentkezhetett – és dokumentálhatóan jelentkezett is. Legritkábban úgy, hogy a segélykérelemmel a kérvényező módot ad másoknak eme kitüntetett erény gyakorlására, jóval gyakrabban pedig úgy, hogy saját erényes és érző szívű, szociálisan érzékeny múltját próbálta respektáltatni, mintegy „előleget véve” a túlvilági jutalomból. A nem ex-középosztályi csoport esetében az okok sokkal kevésbé összetettek: ott valószínűleg csak annyi történt, hogy bíztak benne: a pap vagy papok, esetleg a főpap szentbeszéde meghatja a Szent Antal-persely adományozóit, részben pedig talán azt is remélték, hogy a prédikáló papok a szolidaritás és segítségadás általuk követendőnek, sőt gyakran kötelezőnek mondott formáit mint az érsekség döntéshozói, maguk is gyakorolni fogják.

A kérelmek stílussajátosságai

A két csoport kérelmeinek megfogalmazása, írástílusa – nem meglepő módon – mindenképp előttről különbségeket mutat, azonosságokat csak néhány esetben lehet felfedezni. A legjellemzőbb közös motívum a kétségbeesés („végső kétségbeesés”, „minden remény elfogyta”) manifesztálása, illetve az „utolsó reményre” vagy „utolsó menedékre”, „mentsvárra” való hivatkozás. A döntéshozó(k) befolyásolásának a szándékán kívül számos esetben ennek valós tartalmat tulajdoníthatunk: részben ugyanis a kérelmezők maguk utalnak rá, részben pedig a (sajnos kisszámú) környezettanulmányból derül ki, hogy sokszor az összes lehetséges eszközt kimerítve fordultak az érsekséghez segítségért.³⁶ A kétségbeesés, kilátástalanság megélése, helyesebben bemutatása tekintetében viszont már jól megfogható különbséget mutat fel a két csoport. A kiilleszkedett, elszegényedett, magukra maradt ex-középosztálybeliek a „nincs tovább” motívumát elsősorban történetük elbeszélésével, a tönkremenésük és/vagy a segítség megszerzésére tett kísérleteik eredménytelenségének részletes leírásával igyekeztek érzékeltetni. A másik csoport ezzel szemben inkább saját érzéseinek „feljajdulás”, „exclamatioszerű” hangsúlyozásával próbálta a segély odaítélőjének döntését befolyásolni. Mindkét típus esetében gyakoriak voltak a halmozott jelzős szerkezetek. Ám míg az egykori középosztálybeliek inkább a külső körülmények elviselhetetlenségét igyekeztek nyomatékosítani, a középosztályi múlttal nem rendelkező csoport esetében gyakoribb volt a személyes elem, az érzések kidomborítása – e kérdésben azonban az eltérés talán némiképp kevésbé szembeszökő, mint más területeken.

Csaknem minden érzelmi elemet tartalmazó kérvény esetében így vagy úgy tetten érhető a kérelmezőnek az a szándéka, hogy közte és a majdani elbíráló között valamiféle érzelmi kapcsolatot, „hidat” építsen ki. Ennek eszközei azonban, amint azt az imént jeleztük, karakteresen eltérőek: az ex-középosztálybeli kérvények inkább a rokonszenvet, a szimpátiát és ezen keresztül valamiféle együttérzést, a szó teljes értelmében vett rokonszenvet céloztak meg, míg a másik csoport esetében mindössze a szájalom felkeltése volt a világos cél.³⁷

A nem ex-középosztálybeliek kérvényei stílusukban határozott kettősséget mutatnak. Megjelenik bennük az élőbeszéd hagyománya, mely olykor a koldusénekek furcsa képzavarait és a korabeli befogadó számára is gyakorta inadekvát

³⁶ A kérelmek és a környezettanulmányok tartalmát igyekeztünk összevetni, de ez nem mindig sikerült: néhány környezettanulmány mellől ui. hiányzott az eredeti kérvény.

³⁷ Kövér György naplóírásról szóló tanulmányában is utal az író és a célközönség közti „paktum” létrehozásának szükségességére. *Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban.* Napló, önéletírás, levelezés. Soproni Szemle 65. (2011) 219–240. Lásd még *Philippe Lejeune: Önéletírás, élettörténet, napló.* Válogatott tanulmányok. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp. 2003.

fohászzkodásait idézik fel, ugyanakkor nem ritka az sem, hogy átmenetet képeznek a népi verbalitás írásbeli rögzítése és a középosztálytól átvett gondolat- és mondatföredékek között.³⁸ Stílus-átmenetiségükben némiképp emlékeztetnek a paraszt- és első világháborús katona-önéletrajzokra, csak míg azok „célközön-sége” általában a szűkebb család volt, itt egy más társadalmi réteg, az egyházi hivatali pozíciót betöltők a leendő befogadók. Egy ponton azonban jelentős eltérést mutatnak az említett autobiográfiáktól: a mindennapi közbeszéd, a köznyelv hatása szinte soha nem érhető tetten bennük, sőt inkább egyfajta (gyakran nehézkes és a kérelmezőtől sok esetben érezhetően idegen) keresettség, mesterkélttség érezhető rajtuk.³⁹

A volt középosztálybeliek kérvényeiben nemcsak az érzelmi túlfűtöttség volt összehasonlíthatatlanul ritkább és akkor is kisebb fokú, mint a másik csoport esetében, hanem – a kötelezően megadandó tisztelet kifejezése mellett – általában nem helyeztek különösebb hangsúlyt az őket, különösen jelen helyzetükben, a címzett érsektől vagy kanonokoktól elválasztó anyagi, presztízsbeli, társadalmi stb. különbségek hangsúlyozására, sőt inkább eliminálni igyekeztek azt.⁴⁰ Ezzel szemben a nem ex-középosztálybeli kérelmeknél rendre visszatérő elem volt az alázat, a társadalmi távolság, a rangkülönbség ki- és túlhangsúlyozása, mely olykor vallási motívumokkal is összefonódott. Az olyan kitételek, mint a „térden állva”, sőt „térden csúszva” könyörögtek, „fohással” fordultak az érsekhez, akit „kegyelmes”, illetve „legkegyelmesebb” uruknak szólítottak, nagyon sűrűn visszatértek. Ha nem is túl gyakran, előfordult – de csak ebben a csoportban, az ex-középosztálybeliben egyszor sem! – a templomban hallott motívumok többnyire pontatlan, helytelen felhasználása is. Az olyan formulák, mint „imádkozunk az ... érsek úrhoz” (ezzel szemben a volt-középosztálybeliek által írt kérelmekben sokkal nagyobb gyakorisággal és helyesen: „érte”); „leborulok fennséges színe előtt” (sic!) rendre visszatérőek voltak ezekben az írásokban, de találtunk

³⁸ Josef Vachek szerint az írott nyelvek közösségeinek tagjai két normával rendelkeznek: egyik a beszélt, másik az írott nyelvhez tartozik, s minden aktor tisztában van azzal, hogy a két norma külön áll. *Josef Vachek: Az írott szó problémája.* In: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I–VI.* Szerk. Antal László. Bp. 1981. I. 278–286. Tapasztalatunk ezt a nézetet a nem-középosztálybeli kérvények vonatkozásában némiképp cáfolni látszik. (Itt szeretnék köszönetet mondani egykori tanáromnak, Grétsy Lászlónak, amiért a vonatkozó tanulmányra felhívta a figyelmemet.)

³⁹ Hoppál Mihály és Küllös Imola megállapítása szerint a 19. század paraszti önéletrajzai egy megelőző kor irodalmi normáinak lenyomatát hordozták, míg a 20. századiakban a köznyelv hatásai mutatatóak ki. *Hoppál Mihály – Küllös Imola: Parasztonéletrajzok – paraszt írásbeliség.* Ethnographia 83. (1972) 283–292.

⁴⁰ Ennek nem mond ellent a főpapnak hagyomány szerint kijáró kézcsók említése, mely az 1920-as években még csaknem mindig, nőknél pedig mindig a kérvény nyitó- vagy záróformulája volt („kézcsókkal járulok érsek urunk kegyelmes színe elé”, N. Kálmánné, 1922; „kézcsókkal és hódolattal zárom soraimat”, F. Arthúrné, 1928; „kézcsókkal maradok hű híve”, B. Ferencz Károly, 1922). A kézcsók említése egyébként a középosztálybeli kérvényekből az 1930-as évek derekától szinte teljesen eltűnik.

„menybéli jó atyánk” megszólítást is. Ezek a sete-sutaságok azonban a döntéshozókat különösebben semmilyen irányban nem befolyásolták. Olyan esetet egyet sem találtunk, ahol akár a gyanú árnyéka is felmerült volna, hogy ilyen stilisztikai hibák miatt, helyesebben a nem-középosztálybeli kérelmezők által – a korábban belső szolgálatból elküldöttek kivételével többnyire ismeretlen – társadalmi rangok, megszólítások, a „helyes viselkedés” (azaz lényegében középosztálybeli viselkedés) dzsungelében eltévedve elkövetett sutaságok okán utasítottak volna el kérvényt.

A kérvények stílusjegyeit vizsgálva megállapítható, hogy a társadalmi háttér/múlt kettőssége mellett a kérvényezőknél nemi hovatartozása is nyomot hagyott a szövegeken. A fentebb említett képzavaros megfogalmazások, a lamentáló jelleg elsősorban a nem ex-középosztálybeli nőkre, többségükben asszonyok és özvegyek kérelmeire volt jellemző (életkorukat a legtöbb kérelemből, ha direkt módon nem utaltak rá, legfeljebb csak sejteni lehetett). Az ellenkező pólust a volt középosztály férfitagjai jelentették: náluk sok esetben szinte patikamérlegesen mérettek ki az érzelmek, és legfeljebb az idősök esetén fordult elő, hogy az elkeseredés túlcsoordult; a többi kérelmező esetén legfeljebb egy-egy pillantást engedett az illem és a konvenció a valódi indulatokra és érzelmekre. Ezek csaknem mindig olyan eseményekhez kapcsolódtak, ahol a kérelmező kiszolgáltatottsága indokolta manifesztálásukat: általában családi vagy egészségügyi szükséghelyzetek – tehát a sors, illetve Isten által a kérelem írójára, családjára mért csapások aláfestéséül szolgáltak. Sajátos, hogy Istennek, mint az érintett/érintettek balsorsa előidézőjének ábrázolása éppen ezen a két szélső szegmensen, tehát a jobb sorsból kiilleszkedett férfiaknál és a mindig is szegénységben élő nőknél jelenik meg. A hasonlóság azonban csak látszólagos: míg a volt középosztályi férfiak megfogalmazásában ez az isteni közbeavatkozás a kérelmezőt ért sorstragédia elkerülhetetlenségét volt hivatott alátámasztani, addig az alacsony sorból kikerült asszonyoknál – már ahol egyáltalán erre utalás történt – inkább egymagában cselekvő, bár megmagyarázhatatlanul lesújtó és csaknem mindig igazságtalannak érzett, akként bemutatott, testetlen, és némiképp kereszténytelen babonákat idéző erőként jelenik meg az Istentől jövő tragédia. A volt középosztálybeli nők kérelmei már sokkal kevesebb koherenciát és szabályszerűséget mutatnak: esetükben figyelhető meg a sors vagy Isten beavatkozásával kapcsolatban a legnagyobb érzelmi sokféleség (vagy annak demonstrálása). A nem ex-középosztálybeli férfiak pedig mintha kerülni akarták volna ezt a megközelítési módot: kérelmeikben, még a vallásosságra vagy egyházi kapcsolatokra hivatkozó segélykérők esetén is inkább a távolságtartás (vagy az elhallgatás?) figyelhető meg.

A kutatás kezdetén, más levéltárakban fellelhető segélykérelmek alapján feltételeztük, hogy a két csoport dokumentumai általában jól elkülöníthetőek

nemcsak stílusuk, hanem helyesírásuk, írásképük alapján is.⁴¹ Ez a hipotézis azonban csak részben volt igazolható. Több kérvény esetében ugyanis világosan megállapítható az „idegenkezűség”: éppen tucatnyit géppel írtak, más esetekben a göcsörtös, vagy éppen iskolás aláírás különbözött a viszonylag gyakorlottabb kézre valló szövegtől (számuk csaknem ugyanannyi – kilenc – volt, mint a legépelteké). Ezekben az esetekben azonban a szöveg leírójának, valamint „szerzőjének” a személye is erősen kétséges lehet. Utólag ugyanis rekonstruálhatatlan, hogy az istanciázó és a szöveget írásba foglaló személy milyen szerepben és mértékben vett részt a szöveg megalkotásában; az utóbbi elfogadta-e az „íródeák” szerepét, vagy saját értékrendjét, gondolatait, esetleg vágyait is belevitte-e az alkotás – nyilvánvalóan közös – folyamatába.

A közösségi alkotás problematikája sok más, sőt talán a legtöbb nem volt középosztálybeli kérvénynél is felmerül. Az írásos kérvényezés, de általában az írásbeliség is sokszor annyira idegen volt az érintettek hétköznapi kultúrájától, hogy gyanítható: a végső formába öntés előtt vagy közben kikérhették környezetük véleményét, tanácsait, ami kétségkívül torzította a bennük szereplő önképek „őszinteségét”. Hasonló közösségi alkotásmód talán az ex-középosztályi kérvényezőknél is létezett, de ennek ellentmond – vagy inkább ellentmondani látszik – a középrétegek kiilleszkedett egyéneivel és családjaival szemben támasztott igény a szemérmességre, helyzetük lehetőség szerinti eltitkolására (ez a követelmény sokszor nemcsak a korábban velük egy csoportba tartozók részéről nyilvánult meg, hanem a többi, a középosztályt soha meg nem járt szegény részéről is).

A nem ex-középosztálybeli kérvényekben feltűnő, és mindenképpen említésre méltó az alázatra, sőt megalázkodásra, hajbókolásra való utalások gyakorisága. Különösen elgondolkodtató az a körülmény is, hogy ezeknek a kérvények csaknem mindegyike jól strukturált, az alázat, hódolat kifejeződésének megvan a maga helye: keretes szerkezetben, az írásmű elején és végén találhatóak az erre történő utalások (akár csak a volt-középosztályi kérvényekben a megszólítás és az előlegezett köszönetnyilvánítás és/vagy elbúcsúzás). Aligha járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk: ezeknek a leveleknek az írói maguk is meg voltak győződve arról, hogy a társadalmi számkivetettség (a kérelmezőé) és a csúcs-helyzet (a döntéshozóé) különbségének erős színekkel való érzékeltetése helyénvaló, sőt szükséges, vagy éppen elengedhetetlen a segély elnyeréséhez, az arról

⁴¹ MNL PML IV. 408. b.; MNL BAZML VI. 603.; MNL PML Szentendre Megyei Város Polgármesterének Általános közigazgatási iratai (K 373); MNL PML Nagykőrös Mezőváros Polgármesterének Általános közigazgatási iratai (V.276.c.); MNL BAZML Sátorlajújhely Mezőváros Polgármesteri hivatalának Általános közigazgatási iratai (V.72.b.)

határozók meggyőzéséhez.⁴² Ugyanakkor állításunk érvényét nem veszi el, de élet tompítja az a körülmény, hogy az írásra, pontosabban a „felsőséggel” való hivatalos írásra vonatkozó kulturális hagyomány alakítói, a népiskolás tankönyvektől a népies kiadványokig és adómeghagyásokig, majdnem minden behatása ebbe az irányba befolyásolta a kérelmek papírra vetőit.⁴³

A múlt, az élettörténet megélése a kérelmekben

A két világháború közti időszak szociálpolitikájának szemléletében – legyen szó akár lokális, egy plébánia vagy község segélyezési tevékenységéről, avagy országos akcióról – dominánsan jelen volt az ellenőrzés szándéka, a segély majdani felhasználása ellenőrzésének igénye. Ennek dacára a nem taníttatással vagy tanulásával kapcsolatos kérvényekben elvétve, mindössze hét esetben lehet valamiféle „jövőképet” fellelni.⁴⁴ A gyermekek taníttatására kért segélyeknél (a nem ex-középosztályiak 9,55%-a említette ezt az indokot), illetve azoknál a kérelmeknél, amelyeket maguk a középiskolai tanulók vagy főiskolai, egyetemi hallgatók által írtakban (4,37%) a jövő idő megtalálható ugyan, de egy olyan esetet sem találunk, amikor a jövőre vonatkozó terveket részletesebben kifejtették volna; közléseik mindössze a tanulmányok tényére és olykor (de nem mindig!) helyére vonatkoztak. Az iskola elvégzése utáni megélhetésre irányuló gondolatok még abban a néhány esetben is hiányoznak, amikor a kérvényező vagy szülője a tanulmányok befejezéséhez kért segítséget.

Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nem ex-középosztályi háttérű kérvényezőknél csakugyan nem volt képük a jövőjükről, bár az is igaz, hogy sokuknál a jelen olyannyira nyomorúságos körülményeinek leírásával találkozunk,

⁴² Szemben a kérvények többségével, a bizonyosan vagy majdnem bizonyosan idegen kéz által írt kérelmek lakóhely szerint többnyire lokalizálhatók: az így besorolhatóak közül 16 a Kalocsát övező falvakból érkezett. Ezek esetében megkísérélhetjük azonosítani azt a személyt, aki papírra vetette a kérvényt. A jegyző – aki elsőfokú adóhatóságként általában nem bírt túl nagy népszerűséggel – elvben éppúgy kizárhatónak tűnik, mint a protestáns lelkész vagy a plébános. Utóbbi aligha fordult volna szívesen saját ordináriusához, hiszen bármikor felmerülhetett a kérdés, hogy miért nem képesek helyben megoldani a kérvényező apróbb-nagyobb megsegítését. Így a tanító mellett az esetleg helyben működő jótékony egyesület (többnyire hölgy-) tagjai jöhetnek leginkább számításba.

⁴³ *Keszeg Vilmos*: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Kolozsvár 2008.; *Ortutay Gyula*: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. *Ethnographia* 73. (1962) 497–511.

⁴⁴ H. Albertné (Kispest) 1928. dec. 4-én keltezett segélykérelmében arra való hivatkozás után, hogy „egyszer a szegény embernek is legyen egy kis ünnepe”, mintegy két oldal terjedelemben írta le saját és a családjának jövőjére vonatkozó terveit. Az érsekség döntéshozói mindezt 2 pengőre értékelték. Egy más esetben, K. László kalocsai tanuló kérvényében a jövőndő negatív formában jelenik meg: a tandíj-segélyért saját nevében az érsekséghez forduló levélíró indokként első helyen azt tüntette fel, hogy nem akar tanonc lenni, különösen azért, mert szüleitől a „jó, úri magyarságot” tanulta (1934. július, nap megjelölése nélkül).

amely valószínűsíti, hogy az érintettek a „mindennapi kenyerünket add meg nekünk *ma*” lelkiállapotában éltek; azaz a mindennapok már-már elviselhetetlen és leküzdhetetlen gondjai mellett sem erejük, sem kedvük nem maradt a rövidebb-hosszabb távú jövőre gondolni. Ezt a magyarázatot ugyanakkor némiképp kétségessé teszi az, hogy a segély nem azonnali, hanem egy bizonyos „átfutási idő” utáni elnyerésében reménykedhettek.⁴⁵ Könnyen lehet, hogy sokaknál létezett valamiféle „túlélési stratégia”, de azt nem akarták a döntéshozók elé tárni; a segítség várhatóan nagyon csekély összege – alkalmi segély esetén öt pengőnél többet elvétele küldtek – sem igazán motiválhatta a kérvényezőket terveik, vágyaik leírására. Ennek ugyanakkor ellentmond, hogy a legtöbb folyamodvány meglehetősen „műgonddal” készült, szemlátomást alaposan megszerkesztett levél volt. Legvalószínűbbnek ezért az tűnik, hogy – az alacsony összeget is figyelembe véve – a kérvényezők nem gondolhatták úgy, hogy az esetleges „jövőkép” leírása a döntést meghozókra bármilyen hatással lehet, vagyis a jövőkép hiánya sokkal inkább arról árulkodik, hogy a segélyt várók mit gondoltak a segélyt kiutalók vagy megtagadók gondolkodásáról, nem pedig arról, hogy mit tartottak saját jövőjükéről vagy jövőtlenségükről.

Ha lehet, a jövőkép hiányánál is feltűnőbb a nem ex-középosztálybeli kérvényezők múltjára vonatkozó információk szegényessége. Az ilyen jellegű adatok java része, a válsághelyzet kialakulásának folyamata sokkal inkább a környezettanulmányokból derül ki, semmint magukból a kérvényekből.⁴⁶ Környezettanulmány elsősorban olyan esetekben vetettek fel, amikor nem alkalmi, hanem vagy egyszeri, de nagyobb összegű segélyről volt szó (például elemi kár, a család házának leégése esetén), vagy rendszeres segélyezést kértek (például tanítatásnál). A környezettanulmányok kitöltőit csak az esetek körülbelül felében sikerült azonosítani: Baján az ott megtelepült szegénygondozó nővérek közül kerültek ki a környezetet leírók, Kalocsán egyházközségi szociális kisegítők vették fel az íveket, a falvakban pedig a plébániákon létrehozott szegényügyi munkaközösségek tagjai, zömmel nők vizsgálták a rászorulókat. Az, hogy az érintettek múltjáról alig közölnek értékelhető adatokat, annál is furcsább, mert a környezettanulmányok általában formanyomtatványra készültek, s 34 kérdőpontból nyolc vonatkozott valamilyen formában az érintettek múltbeli viszonyaira (régebbi anyagi körülményeik,

⁴⁵ A segélykérelem beérkezése és a feladóvényeken talált postai bélyeg dátuma között általában 5–20 napnyi különbség volt, de találtunk majdnem két hónapos átfutási időt is.

⁴⁶ Sajnos, amennyire a kérvényekre írt megjegyzésekből kideríthető, a felvett környezettanulmányoknak csak egy része maradt fenn az Érseki Levéltárban. Egy részüket bizonyíthatóan továbbküldték a segélyezésre elsősorban kötelezett közigazgatási szerveknek vagy az illetékes püspökségnek, plébániának, más részüket – az említett széljegyzetektől kikövetkeztethetően elsősorban a kedvezőtlen kicsengetéseket – pedig kiselejteztek.

vagyonuk, annak elvesztése, mióta és miért voltak közsegélyesek, hogyan és miért nyertek szegénységi bizonyítványt, folyamodtak-e segélyért a politikai községhez, és ha igen kaptak-e segélyt, voltak-e büntetve, ha igen, miért stb.) A kérdések meg nem válaszolása annál is furcsább, mert felsorolásuk, és az, hogy alatta csaknem féloldalnyi helyet hagytak szabadon az egyéb közlésekre, azt mutatja, hogy a kérdőív összeállítói kíváncsiak voltak a kérelmező múltbeli viszonyaira és múltból a jelen állapothoz elvezető út főbb eseményeire. Mivel nem látszik túl valószínűnek, hogy az adatok rögzítői, a környezattanulmányozók jártak volna el felületesen – a többi, jelenre vonatkozó kérdőpont esetében inkább a túlzott, már-már rigorózus pontosság volt a jellemző⁴⁷ – aligha gondolhatunk másra, mint hogy a környezattanulmányok alanyai, a kérdezettek nem akarták vagy tudták megválaszolni a kérdéseket, jóllehet ezzel a segély elnyerését kockáztatták. Ennek ellenére a nem ex-középosztálybeli kérvényezők látszólag már-már szinte kínosan törekedtek arra, hogy múltjuknak minél kisebb szeletjét hozzák a döntéshozók tudomására. Példa erre, hogy közülük 61 fő volt korábban az érsekség, illetve az érsekuradalom alkalmazottja vagy annak hozzátartozója (8,65%), a szolgálati viszonyukra való részletesebb utalást (például annak időtartamát vagy egyéb körülményt) ritkán, a szolgálattól való megválás (például kiöregedés, felmondás stb.) körülményeit pedig alig gyakrabban említették. Velük szemben a volt-középosztálybeli ex-alkalmazottak – összesen 11 fő – három kivétellel hosszan ecsetelték múltjukat, többek között azon keseregve, hogy saját maguk mondtak fel (öt fő), illetve hogy Trianon miatt veszítették el az alkalmaztatásukat (három fő). A nem volt-középosztálybeli segélykérők jelen-központúságára jellemző az a gyakran visszatérő stílusfordulat, mely először közli a kérelmező vagy családtagja(i) éppen fennálló viszonyait (például „négy gyermekem az elemi iskolába jár, ezért munkában nem segíthetnek”), és csak akár mondatokkal később az azt kronologikusan megelőző, a múltban lejátszódó eseményeket („gyermekeim születtek hat, hét, kilenc és tizenegy évvel ezelőtt”).⁴⁸ Megjegyzendő az is, hogy ha a múltból esetenként mégis közöltek információt, azt szinte sosem a jelennel linearitásban tették meg: a leírt esemény (általában valamely tragikus történet) és a segély indokálul közölt állapotok között eltelt időről szinte semmit nem tartottak feljegyzésre méltónak és/vagy alkalmasnak.⁴⁹

⁴⁷ Az „adósságok” kérdőpont esetében a magánadósságok alpontban a néhány filléres, egypengős bolti tartozásokat is feltüntették nem egyszer, míg az adótartozások alpontnál a községi nyilvántartásban néztek utána a valós helyzetnek.

⁴⁸ B. Józsefné (Tass) kérelme, 1939. dec. 8.

⁴⁹ Jó példa erre V. Pál fajszi lakos 1941-es kérelme: „A családunkat ért sorscsapások tizenegy évvel ezelőtt kezdődtek (sic!), mikor is leégett az istálló és benne égett mind a kettő lovunk, aztán most fél évvel ezelőtt behívták István fiamat azota pedig nincsen senki aki eltartaná a családot. Magam nehéz betegségbe estem feleségemnek csontszúja van dolgozni egyikünk sem tud és van három unokánk is

Úgy gondoljuk, hogy az a kérdés, hogy az említett kérvényezők „eltitkolták-e” múltjukat, vagy nagyon is őszintén fogalmaztak, mert nem volt „múlt-tudatuk”, egyedül a kérvények alapján aligha válaszolható meg. Valószínűsíthető azonban, hogy inkább a második lehetőségről, a múltkép hiányáról lehet szó. Erre utal az, hogy ha a múlttól mégis közöltek adatokat, az nagyon sporadikus volt, szinte sosem alkotott folyamatos elbeszélést. A legjobb példát azok a nem volt-középosztálybeli kérvények szolgáltatják, ahol egy múltbeli, olykor régmúltbeli esemény leírását minden átmenet nélkül követi a jelen körülményeinek közlése. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy több kutató, különösen Walter J. Ong szerint a szóbeli kultúrák – márpedig a nem ex-középosztálybeli kérelmezők általában ilyen, „írás-idegen” közegből kerültek ki – mintegy szabadulni akarnak a múlttól, mivel elsősorban a jelen homeosztázisban tartására összpontosítanak, így minden múlttra vonatkozó adatot, mely a jelen megértéséhez nem kapcsolódik parancsolóan, igyekeznek a feledésnek átadni.⁵⁰

A múlt „meg nem élése” az ex-középosztálybeli kérelmezőkre sokkal kevésbé volt jellemző. Nem is lehetett az, mert legtöbben (78,39%-uk) hivatkoztak saját vagy férjük (apjuk) korábbi foglalkozására vagy társadalmi státuszára, így múltjuknak legalább egy fontos részéről számot adtak. A múlt egy időszakra koncentráló ábrázolása, megkonstruálása ezekben a kérvényekben speciális szerepet játszott. Egyrészt jelezte, hogy a kérelmező valaha az „úri társadalom” tagja volt (vagy meghalt szülei révén az lehetett volna), másrészt fontos kontrasztelelem: bemutatása ugyanis általában a jelen sanyarú viszonyainak érzékletes és érzelem-(bár korántsem mindig adat-) gazdag leírása után következik, azzal ellentétpárt alkotva; a jelen testesítette meg a valóságot, a múlt pedig a „milyen lehetne” mellett még inkább, sugalmazva a „milyennek kellene lenni” szerepet vette magára.⁵¹

A múlt megalkotására vonatkozó törekvés tekintetében az ex-középosztályi kérvényezőknél sajátos nem szerinti megoszlást lehet találni. Azon 134 kérelmező között ugyanis, akinek korábbi „középosztályhoz tartozásáról” nem a levélíró soraiból, hanem más forrásból (például környezettanulmányból vagy a kérelem hátoldalára írt kezelési feljegyzésből) értesülünk, s így a múlt teljesen, vagy szinte

akiket nekünk kellene el tartani.” A kérelem mellett lévő környezettanulmányból kiderül, hogy az agg, 72 éves családfe betege több éve kezdődött, akárcsak feleségéé.

⁵⁰ Walter J. Ong: *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*. New Haven 1967.; *Uő: Interfaces of the Word. Studies in the Evolution of Consciousness and Culture*. Ithaca–New-York 1977.; *Uő: Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London 1982.

⁵¹ Ezt az sem cáfolja, hogy erről a múlttól általában csak néhány szót, legfeljebb három-négy mondatot írtak a kérvényezők (pl. „vármegyei címzetes jegyző özvegye vagyok”; „szolgálaton kívüli főhadnagy vagyok, városunk közönségének valaha megbecsült tagja” stb.) Ellentmondás a közlések tömörsége és a nekik tulajdonított szerep között mégsincs, mert maguk a kérvények sem hosszabbak gyakran egy-másfél oldalnál.

teljesen ködbe vész, mindössze tizenhárom férfit találunk. Ugyanakkor a múltbéli érzelmekre, vágyakra, szándékokra való hivatkozás szinte kizárólag nőknél fordul elő.⁵²

A nem ex-középosztálybeli kérelmezőkről szólva jogosan merülhet fel a kérdés: vajon esetükben nem lehet éppúgy kiilleszkedésről beszélni, mint a középosztályt is megjárta kérvényezők esetében? Hiszen feltehető, hogy amennyiben a szűkebb-tágabb (családi, rokonsági, szomszédsági) segítség, védelem rendelkezésükre állt volna, akkor nem folyamodnak az érsekséghez a nehézkes és fölöttébb kétes eredményű írásbeli instanciázás útján. A források azonban erre a kérdésre nem adnak választ: míg a volt középosztályi kérelmezők közül számosan utalnak arra, hogy minden egyéb lehetőséget megpróbálva, utolsó lépésként fordultak Kalocsához, addig a „mindig is szegények” (és talán még onnan is kiilleszkedettek?) kérelmei semmilyen utalást nem tartalmaznak a környezetükre.⁵³

A kérvényekben tükröződő értékrendi elemek

A kérelmekben tükröződő értékrendet, pontosabban a világ értékeiről alkotott azon képet, melyet a kérelmezők a döntést hozó egyházi személyek elé kívántak tární, a kérelmek stílusának bemutatásakor részben már elemeztük; alábbiakban ezt kiegészítve az instanciák számszerű bemutatására teszünk kísérletet, abban a reményben, hogy ez a szempont is közelebb visz a kérvények, illetve íróik szemléletrendszerének közelebbi megértéséhez.

Az elemzés tárgyát alkotó 1352 iratban található hivatkozásokat – melyek egyfajta értékhierarchiának is megfeleltethetőek – az alábbi szempontok szerint csoportosítottuk (ötven, szűrőpróbaszerűen kiválasztott segélykérelem áttekintése alapján):

1. Gyermek szám
2. Gyermek taníttatása
3. Betegséghez kapcsolódó hivatkozások (a kérelmező vagy hozzátartozója, ritkábban eltartója, gyakrabban gyermeke betegsége)
4. Munkaképtelenség (általában a kérelmezőé, kivételesen eltartójáé)
5. Munkanélküliség (általában a kérelmezőé, kivételesen eltartójáé)

⁵² Kivételt képez öt olyan kérvény, amelyek azt tartalmazzák, hogy szerzőjük pap, illetve szerzetes akart lenni, de szándéka egészségügyi okok miatt nem teljesülhetett. Érdekes módon mindegyikükről környezettanulmányt készítettett az érsekség, és ezek közül három súlyosan elítélő körülményeket tartalmazott. (I. Józsefről 1941-ben például azt közölte plébánosa, hogy állításával megegyezően tényleg beteg, de nem templomba, hanem táncolni jár.)

⁵³ Ha csak a „férjem két éve elhagyott” (V. Ágostonné, Bócsa, 1937. okt. 2.), „gyermekeim elhalván magamra maradtam” (Vargáné S???, Kata, Duna???, 1936.; az írás szinte olvashatatlan) jellegű utalásokat nem tekintjük a kiilleszkedés bizonyítékainak.

6. A kérelmező saját tanulására kér támogatást
7. Időskor
8. Hadikárosult (hadirokkant, hadiözvegy, hadiárva), kitüntetett vagy menekült
9. Elhagyta a férje
10. Az érsekség alkalmazottja volt
11. Ismeri az érseket vagy az érsekség valamelyik kanonokját
12. „Nagyon vallásos”: vallásos érzelmekre, kötődésekre való hivatkozás
13. Egyházi támogatás, ajánlás
14. Támogatás, ajánlás a közigazgatás részéről
15. Támogatás, ajánlás valamely előkelőség vagy társadalmi egyesület részéről
16. Politikai hivatkozás (területi revíziós vágyak, forradalomellenesség, antiszemitizmus)
17. Egyéb indokok
18. „Középosztálybeliség”: középosztályi múlt vagy az odatartozás vágyának kiemelése.

Az értékelés során két tényezőt vettünk figyelembe. Az egyik esetben azt tanulmányoztuk, hogy az alapsokaság két csoportja (ex-középosztálybeliek és a többiek) mekkora része, hány százaléka hivatkozott az adott értékre. A másik szempont az volt, hogy az adott kérvény értékhierarchiájában hol foglalt helyet az állítás. Ennek vizsgálata során a „tíz érték” formulát használtuk: ha a legfontosabbnak tartotta számon a kérelmező, akkor 10, ha másodikként utalt rá, akkor az értékjelölés 9 pontot kapott, és így tovább.⁵⁴

Az elemzést nagyban megkönnyítette, hogy a kérvények döntő többsége lineáris szerkezetű volt, szövegüket emiatt egyszerű fontossági felsorolásként lehetett értékelni. Olyan kérelmező, aki valamely számára kiemelkedő értéket – nyomatékosító, hangsúlyosító kifejezésekkel, nyelvtani szerkezetekkel felhívva rájuk a figyelmet – a kérvény közepére vagy végére helyezett, alig több mint tucatnyi volt; szintén kivételesnek számítottak azok a kérvények, melyekben önisméltések, redundanciák szerepeltek. Utóbbi körülmények a nem ex-középosztálybeli kérelmezők „alkotási folyamatára” is érdekes fényt vetnek, inkább cáfolva, semmint megerősítve a spontaneitást, amit az érzelmi túlfűtöttség különben egyértelműen sugall. Erősen kérdéses ugyanis, hogy egy szerkezetében feszes logikájú kérvényt előzetes, akár hosszabb tervezés nélkül egy iskolázatlan

⁵⁴ A 10-től 1-ig való pontozást az első 50 kérvény szűrőpróbaszerű átolvasása után választottuk; a munka végén bebizonyosodott, hogy az óvatosság felesleges volt, mert 7–9-nél több érvet egy kérvény sem tartalmazott. A grafikonon a jobb áttekinthetőség kedvéért a „10-érték” formulát használtuk, hogy így jobban érzékelhetővé tegyük eredményeinket.

személy vajon képes-e egyáltalán megfogalmazni. Emellett nem mellékes szempont az sem, hogy a nem-középosztályi kérelmezők feltételezésünk szerint alapvetően egy szóbeli kultúrában mozogtak. Erre utalnak azok a kitételek is, ahol az érsekhez vagy valamelyik kanonokhoz fűződő „személyes kapcsolatukat” említik érvként – ez minden esetben személyes és általában egyszeri találkozást és nem írásbeli érintkezést fed –, illetve valamely közigazgatási szervtől vagy társadalmi notabilitástól kapott ajánlásra hivatkoznak (amit az ilyen tartalmú kérvények alapján minden esetben személyesen és szóban kértek). A „szóbeli alkotási módra”, illetve az írásbeliséghez átmenetet jelentő forrásokra – ahol a szóbeli gondolkodásmód írásos rögzítéséről beszélhetünk – nemcsak a szakirodalom,⁵⁵ hanem a korabeli szociográfiák szerint is jellemző a sablonos, közismert elemekből való építkezés. Ez a jelenség nemcsak a nem ex-középosztálybeli kérelmezők többségénél, hanem a volt középosztálybeliek elég nagy részénél is megtapasztalható. Ugyanakkor a folyamatos ismétlésekkel való nyomatékosítás, kiemelés az általunk tanulmányozott instanciákból gyakorlatilag teljesen hiányzik, jóllehet ezt a formát a szóbeliség és az írásbeliség határhelyzetében elhelyezkedő szövegek esetében jellemzőnek tartják.⁵⁶ A jelenség hátterében döntően nem az iskoláztatás, a direkt kultúráközvetítés hatását kereshetjük,⁵⁷ hanem sokkal inkább a középosztály mintáinak a követését, a középosztály írásbeliségre vonatkozó szokásainak az utánzását. Ez annyit jelentett, hogy a kérvényíró gondolatait, szóban megfogalmazott „önképét”⁵⁸, a közlési szituációtól és célcsoporttól (utóbbi az érsekség értelmiségi döntéshozóit takarja) befolyásoltatva másokkal, vélhetően magamagánál tanultabb, kultúrájában a célcsoporthoz közelebb álló személyekkel „egyeztette”. A nem ex-középosztálybeli kérelmek többsége (is) inkább tűnik írásban megfogalmazott, eleve írásnak szánt gondolatmenet eredményének, mint „megfagyott”, írásban rögzített élőszónak; sokukra ráillik Gadamer megállapítása: „olyan értelmi és formai igénynyel lépnek fel, mely nem illeti meg a szavak tovaszálló hangjait”.⁵⁹ Ez újólág nyomatékosan utal a külső befolyásoltság tényére.

⁵⁵ *Ong, W. J.*: The Presence i. m.

⁵⁶ A kérelmek alapján nem igazolható az az írásos kultúrákkal kapcsolatos gyakori állítás sem, hogy az írott szöveg viszonylagosan függetlenedik megalkotásának és befogadásának adott társadalmi és pszichológiai környezetétől. *Paul Ricoeur*: Hermeneutics and the Human Sciences. Cambridge 1981. 139–140.

⁵⁷ Ortutay Gyula 1962-es előadásában, illetve tanulmányában erre utal. Lásd *Ortutay Gy.*: Az iskolai nevelés i. m.

⁵⁸ *Marcel Mauss*: Szociológia és antropológia. Bp. 2000.

⁵⁹ *Hans-Georg Gadamer*: Hang és nyelv. In: A szép aktualitása. Szerk. Hans-Georg Gadamer. Bp. 1981. 169–187.

Az elemzést megkönnyítette az a körülmény, hogy a több ízben kérelmezőkkel kapcsolatban – akik amúgy kevesen voltak, az összesség alig 4%-át tették ki, és csaknem mindnyájan az egykori középosztálybeliek csoportjából kerültek ki⁶⁰ – megállapítható, hogy értékhierarchiájuk szinte soha nem változott az első kére-
hez képest, sajátos módon függetlenül még attól is, hogy mennyire bizonyult sike-
resnek az első vagy a további próbálkozás.⁶¹ A többszöri kérelmezés alacsony ará-
nya a más intézményhez benyújtott segélykérésekkel összevetve mindenképpen
feltűnő: így például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának közigazgatási
iratanyagában a sokszor, akár nyolc-tízszer is megismételt támogatási kérvények
sokkal gyakrabban fordulnak elő. E jelenségben valószínűleg szerepet játszott
az is, hogy az érsekségtől rendszeres segélyt nem várhattak, így a kiutalt egyszeri
segélyt – vagy az elutasítást, ami többnyire az érsekség hallgatásában, a válaszadás
elmaradásában mutatkozott meg – véglegesnek, korabeli visszatérő szóhasználat
szerint „egyszer s mindenkorra szólónak” tekintették.⁶² Arról, hogy a kérelmezők
körében ennek a híre terjedt-e, és ha igen – ami valószínűnek látszik –, akkor
miképpen történt ez, semmit sem sikerült kideríteni. Nemcsak ezzel a kérdéssel
kapcsolatban, de szélesebb általánosságban is megállapítható, hogy az érsekség
segélyezési gyakorlatáról, a segítség elérhetőségéről és megszerzésének célravezé-
tőnek tekintett módjairól szóló információk, hírek, netalán pletykák terjedése a
kérelmezők, sőt a pauper rétegek történetének és kultúrájának olyan bűvópatak-
ját alkotják, melynek útja, sőt forrása(i) is több mint háromnegyed évszázad tá-
volából felderíthetetlenek. Még abban is joggal kételkedhetünk, hogy az egykorú
megfigyelők, szociográfusok képesek voltak-e ezeket a folyamatokat „helyesen”
detektálni, illetve leírásukkor „jól” fordították-e le saját kulturális kódjaikra az
érintettek vagy mások által elbeszélte jelenségeket (talán nem tévedünk nagyot,
ha azt állítjuk: ezzel kapcsolatban illúziókat utoljára leginkább a 19. század végi
néprajzi adatrögzítők tápláltak).

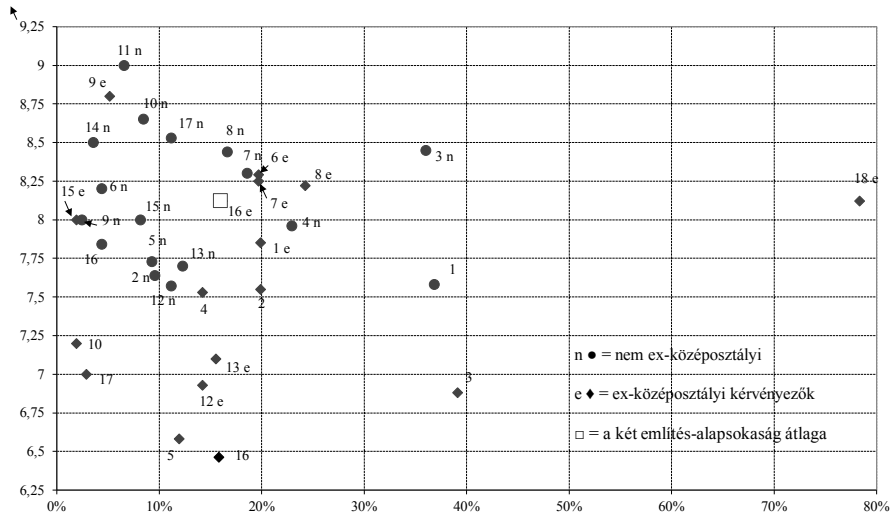
A kérelmek elemzésének megkönnyítése céljából a kérelmek értékközléseit és
emlékei gyakoriságát a 2. grafikonon ábrázoltuk.

⁶⁰ Az 53 ismételt kérvényből 34 volt ex-középosztálybeli által írt; ezek közül 12-en háromszor, né-
gyen-négyen négyszer, két esetben pedig sokkal többször (kilencszer, illetve „Takách Ödön menekült
főispáni irodaigazgató” 19-szer) kérelmeztek; a nem volt-középosztálybelieknél a háromszori kérés há-
rom, a többszöri (négy, illetve ötszöri) egy-egy alkalommal fordult elő.

⁶¹ Az ugyanazon kérvényezőktől befutott leveleket az érseki iroda egybegyűjtötte; ez azonosításukat
ugyan megkönnyítette, de a később született kérelmek datálását 12 esetben lehetetlenné tette: azokra
ugyanis a szokástól eltérően nem vezették rá a beérkezés dátumát. A kérelmek keletkezésének időbeli
elemzésénél ezeket nem vettük figyelembe.

⁶² Az alispáni és polgármesteri hivatalok – ezekben az esetekben nyilván kedvező, egyszeri segélyt ki-
utaló – válaszaiban ez a szófordulat igen gyakran található meg, amivel a kérelmek további áradásának
akartak gátat vetni, bár mint azt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vagy akár Zemplén esetében is tapasztalni lehet,
eredménytelenül.

2. grafikon A kérelmek értékhierarchiája és említési gyakorisága

A első, ami a grafikon tanulmányozásakor föltűnhet, az a kérelmek meglehetősen eltérő eloszlása. Abban a 17 kérdésben,⁶³ ahol az értékek szerepelnek, a nem ex-középosztálybeliek értékei szignifikánsan magasabb pontszámmal bírnak, mint a nem volt-középosztálybelieké. A szignifikáns eltérés nemcsak a konkrét pontszámokra, hanem a rangszámokra is igaz.⁶⁴ Az említési gyakoriságokban ugyanakkor már nem beszélhetünk szignifikáns különbségről a két különböző státusú csoport között.⁶⁵ A jelenség értelmezésénél mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy míg a nem ex-középosztálybeliek kevés, többnyire két-három, legfeljebb öt (23 eset), viszonylag gyakran pedig csak egyetlen értékre hivatkoztak, addig az egykor középosztályhoz tartozók csoportja – összefüggésben a múlt megkonstruálásával, de leginkább a bővebb jelen ábrázolással – lényegesen több, olykor (és nem is ritkán) hat-hét értéket is említettek, mindez pedig a hierarchiát nyilvánvalóan torzította.

Szembevetendő, hogy a középosztálybeli múltra való hivatkozás – mely értelemszerűen csak az egyik csoportnál jelent meg – említési gyakoriságában messze

⁶³ Úgy a volt középosztálybeli, mint a nem ex-középosztálybeli esetében is egy-egy olyan érték volt, amit csak az egyik csoport tagjai választottak, ezért nem 18, hanem csak 17 értéket említettünk.

⁶⁴ Kétmintás Welch-próba $t = 2,7615$, $df = 26,705$, $p = 0,01028$; Wilcoxon rang-próba $W = 211$, $p = 0,02296$ 18 nélkül. (Kétmintás Welch-próba $t = 2,845$, $df = 24,588$, $p = 0,008817$; Wilcoxon rang-próba $W = 203$, $p = 0,01656$).

⁶⁵ Kétmintás Welch-próba $t = -1,1545$, $df = 25,614$, $p = 0,2589$; Wilcoxon rang-próba $W = 108$, $p = 0,2148$; a 18-as számú érték nélkül: kétmintás Welch-próba $t = -0,5978$, $df = 30,986$, $p = 0,5543$; Wilcoxon rang-próba $W = 108$, $p = 0,3216$.

megelőz minden más értéket (a volt középosztálybeli kérelmezők 78,35%-a említette meg ezt). Jóllehet három értékhivatkozás fontosságban megelőzi a középosztálybeli múltat,⁶⁶ egynek pedig azonos fontosságot⁶⁷ tulajdonítottak a jobb napokat megélt és ilyeneket remélő kiilleszkedettek, azonban a középosztálybeli múltra való hivatkozás mégis igen markáns értékközlést jelent. (Ha ezt az értéket nem vesszük figyelembe az elemzés során, a kérelmek értékeinek szórására is lényegesen kisebb értéket kapunk.⁶⁸) A középosztályi múlt kiemelését nemcsak a statisztikai elemzés, hanem – mint arra már utaltunk – a múlt megkonstruálásának technikája is alátámasztja. Mindkét elemzésből végeredményben arra a következtetésre juthatunk, hogy a kérelmezők középosztálybeli csoportja ezt a minőségét tartotta a leginkább kiemelendőnek, árnyalandónak, mindenképpen a döntéshozók tudomására hozandónak. Az imént nem véletlenül írtunk középosztályt, és nem pedig ex-középosztályi státuszt. Jóllehet ugyanis a kérvények, illetve a mellettük olykor feltűnő környezettanulmányok egyaránt megerősítik, hogy az érintettek aktuális életkörülményeiket figyelembe véve semmiképpen sem voltak a középrétegekhez sorolhatóak, sőt némely esetben gyaníthatóan, máskor bizonyíthatóan csaknem vagy éppoly nyomorúságos anyagai körülmények közt tettegtek napjaikat, mint a kérelemírók másik csoportjának tagjai, azért vágyaikban mégis a középosztályhoz sorolták saját magukat. A középosztályi múltra vonatkozó közlések ugyanis még akkor is egyfajta jövőképet, igényt, de legalábbis valamiféle többé-kevésbé körvonalazott vágyat vagy alakot öltött reményt tükröztek, ha a tényleges, saját jövődjére vonatkozó közlésekkel adós is maradt a kérelem írója. Voltaképpen a csaknem 80%-os említési gyakoriság nem jelent mást, mint azt, hogy a középosztály kiilleszkedettjei jelenüket vagy ideiglenes életállapotként élték meg, vagy legalábbis ezt a képet igyekeztek magukról sugallni a döntéshozók felé. Az utóbbira utal mindenestre, hogy az 1920-as évek elejének katalizmái, a területconkítások, B-listázások, infláció és más társadalmi jelenségek által sújtott magyar középosztály(ok) kiilleszkedett tagjai közül azok, akik visszasikerültek korábbi társadalmi helyzetükbe vagy annak közelébe, ezt a visszatérési folyamatot az 1920-as évek második felére lényegében lezárták; a később kihullóknak sokkal kevesebb esélye volt a visszakapaszkodásra. A kor középosztállyal kapcsolatos közvélekedése, sőt talán a középosztállyal kapcsolatos szociálpolitikai eljárások – például az, hogy az értelmiségi vagy annak tekintett munkanélküliek számára nem ínségmunkát, hanem szellemi szükségmunkát szervezett a

⁶⁶ Férj általi elhagyatás 8,80 pont, saját tanulási tervekre hivatkozás 8,29 pont, időskor 8,25 pont, hadikárosult múlt 8,22 pont.

⁶⁷ Az érsekhez vagy valamelyik főtisztviselőjéhez fűződő személyes kapcsolat 8,12 pont.

⁶⁸ Ha ezt az értékvalasztást figyelmen kívül hagyjuk, a szignifikancia szintje jelentősen csökken: kétmintás Welch-próba $t = 2,845$, $df = 24,588$, $p = 0,008817$; Wilcoxon rang-próba $W = 203$, $p = 0,01656$

helyi közigazgatás – bizonyára befolyásolta a kérelmezők helyzetmegélését, illetve hatással volt rájuk kérelmi stratégiájuk kidolgozásánál. Hogy melyik volt a két indíték közül a jelentősebb, az eldönthetetlen kérdés, mert ilyen nyomok nem lelhetőek fel a szövegekben. Ez viszont akár árulkodó is lehet: hiszen vagy arra utal, hogy a középosztályisággal, annak kiemelésével kapcsolatos értékeket a kérelmezők csakugyan, belső indíttatásból, és nem a közvélemény hatására sorolták a leginkább megemlítendőkhöz – vagy arra, hogy tartottak tőle, hogy a külső hivatkozások, a „mindenki úgy gondolja, hogy...” kezdetű indoklások – melyek különben stílárius elemként más értékekkel kapcsolatban is inkább csak a nem ex-középosztályi kérelmezők írásaiban fordultak elő – elbizonytalaníthatják, vagy éppen egyenesen taszítják a döntéshozókat.

A középosztálybeli múltira – illetve középosztálybeli életigényekre, burkolt jövőképre – való hivatkozás mellett feltűnően gyakori a betegségnek (a kérelmező vagy közeli hozzátartozójának, általában gyermekének tartós betegségére) méltánylásra számot tartó bemutatása is (az ex-középosztályiak 39,1%-ban, a többi kérelmező 36%-ban hivatkozott erre). A fontosságra utaló értékpontszám azonban rendkívüli módon eltér a két csoport esetében (8,45 illetve 6,88, a középosztályba soha nem tartozottak „javára”). Az adat kétségkívül zavarba ejtő: ha ennyire hasonló volt az egészségromlás miatt nyomorba kerültek (vagy erre is hivatkozók) aránya a két alapsokaság esetében, miért sorolta a középosztály a sokkal kevésbé méltánylandó helyre ezt a körülményt? Ha azt vizsgáljuk, hogy milyen értékeket társítottak a betegséggel, valamivel tisztábbá válik a kép. A nem középosztályból származók esetében a másodiknak említett társérték a gyerekek nagy száma és a munkaképtelenség (82 illetve 76 eset, azaz hozzávetőlegesen mindkettő a betegséget említők egyharmadát teszi ki), és fele ennyien (44 eset) hivatkoztak idős korukra. A nem középosztálybeliek esetében tehát úgy tűnik, hogy szemükben az egészség megromlása elsősorban olyan elháríthatatlan, a sors vagy Isten által az egyénre és családjára mért csapás volt, mely valóban száanalomra és segítségre méltóvá teszi a kérelmezőt, hiszen előre nem sejthető életkockázatot jelent számára. A nyomatékosító, társított értékek azonban arra utalnak, hogy önmagában nem tűnt olyan körülménynek, mely elegendő a segítség elnyeréséhez. Ráadásul a másodiknak említett körülmények közül kettő – a munkaképtelenség és a gyerekek nagy száma – az egyén kiszolgáltatott mivoltának, és talán mások veszélyeztetettségének (a gyerekek, illetve a hozzátartozók híján tartásra kötelezett közület) a kidomborításával mintegy pajzsként külső személyeket tol a kérelmező személye elé, elhomályosítva a kérelmező perszonalitását, esetleges felelősségének – miért nem gondoskodott korábban megélhetéséről – elhárításával, vagy legalábbis eliminálásával együtt.

Ezzel szemben a középosztály esetén a betegség, mint érték általában a második-harmadik helyre sorolódott, mintegy mellékkörülményként, és szinte sosem (összesen 8 esetben) tűnik fel, mint a tönkrejutás egyetlen oka. Sajátos az is, hogy gyakori a betegségtől teljesen idegen értékek társítása: hadirokkantságokra 32-en, egyházi protekcióra 36-an, politikai indokokra pedig 44-en hivatkoztak a betegségük említése után. A betegséget megelőző értékek közt hasonló arányban ugyanezek, illetve az időskor és a munkaképtelenség szerepelt, utóbbi 30 esetben, ami a munkaképtelenséget elsőnek említők (88 fő) csaknem egyharmada volt. Erre a középosztályi értékképviselőre valószínűleg az adhat magyarázatot, hogy az ebbe a csoportba tartozók a betegséget, mint előzetes öngondoskodás esetén megelőzhető hátrányt élték meg, vagy inkább így mutatták be a döntéshozóknak.

Az egészségromlással, mint az egyik segélyre jogosító körülménynek értéként való tálalásával kapcsolatban megjegyezendőnek tartjuk azt is, hogy a közületi gondoskodás – akár a társadalombiztosítás, akár az önkéntes biztosítás – gyakorlatilag csak az ex-középosztályiakat érintethette. Azonban az ebbe a csoportba sorolt 242 betegsége hivatkozó kérvényből 199 nő volt,⁶⁹ és ez a körülmény sok esetben a biztosításból való kihullást jelentette; máskor az előregondoskodás eredményeit a húszas évek inflációja, illetve a hadikölcsön-kötvények értéktelenné válása tette semmissé. Sajátos, hogy erre a körülményre a kérelmezők szinte sosem hivatkoznak; a jelenség magyarázata talán abban lelhető fel, hogy a hadikölcsönösök sorsa a két világháború közti sajtódiskurzusoknak állandó témája volt, így nem rendelkezett akkora „hír értékkel”, mely a döntéshozókat – legalábbis a kérelmezők reményei szerint – jobb belátásra bírhatta volna.

A betegség tényét alátámasztó iratokat – nem meglepő módon szinte csak az ex-középosztálybeli csoport tagjai mellékeltek kérvényeikhez, de ők is csak ritkán (esetükben 32, a másik csoportnál csak 9 ilyet találtunk).⁷⁰ A motívumok azonban, melyek a hatósági vagy magánorvosi bizonyítvány becsatolásának mellőzéséhez vezettek, igen sokfélék lehettek. A levelezőlap postai díja – márpedig a kérelmek jelentős hányada ilyenén született – sokkal alacsonyabb volt, mint a levélborítékba helyezett küldeményé, emellett az orvos díjazása is szerepet játszhatott, habár a kérelmezők jelentős része sejthető vagy bizonyítható módon szegényjogon ingyen kérhette a bizonyítványt. Azonban ezek a körülmények csak az orvosi papírok egy részének hiányát magyarázzák kellőképpen. Feltűnő ugyanis, hogy a környezettanulmányok elkészítői sem csatoltak ilyen

⁶⁹ A másik csoportnál kevesebb, mint a kérvényezők kétharmada, 170 fő volt nő.

⁷⁰ Az, hogy valójában hány csatolt orvosi irat érkezett, és ezek közül hány kallódhatott el, nem tudni, de az irategyüttes általános képe alapján nem lehet túl nagyarányú a pusztulás.

dokumentumokat, pedig számukra az semmiféle többletkiadással nem járt volna. A háttérben tehát valószínűleg nem anyagi, hanem mentalitásbeli okok húzódtak meg. A kérelmezők valószínűleg úgy gondoltak a betegségükre, illetve igyekeztek úgy tálalni azt, mint nyilvánvaló tény, mely különösebb további bizonyításra nem szorul.

Az egészségi állapotnak, illetve a betegségnek a bemutatása alapvetően eltér a két csoport esetében. A nem ex-középosztálybeli csoport esetében gyakori a lamentáció, a körülményeskedő, személyes hangvételi leírás, míg a középosztálynál fel-feltűnik az orvosi precizításra való törekvés is – ám korántsem olyan gyakran, mint azt várhatnánk, sőt inkább kivételszerűen. Utóbbi okai közt szerepet játszhat, hogy a kérelmezők jelentős részükben nők, sok esetben idős nők voltak, akik jellemzően nem jártak latinra képesítő iskolába, és valószínűleg az a medikalizáló társasági hangvétel is ismeretlen volt a számukra, mely a középosztály férfitársaságaiban egyszer-egyszer feltűnt. Adatok híján csak kérdésként fogalmazódhat meg, hogy vajon az ex-középosztálybeliek és a másik csoportba tartozó kérelmezők társadalmi környezete közt volt-e valamilyes „kultúrscere”. A két kérvénycsoportnak a betegségi tünetekre vonatkozó közlései ugyanis meglepő stílusbeli egyezést mutatnak. Ahogy a középosztálybelieknél váratlanul ritkán jelenik meg állapotuk „szakszerű” leírása, úgy a másik kérvényezői körnél ugyancsak meglepő lehet, hogy szinte soha sem éltek betegségük valamiféle „népies” meghatározásával, hanem – bizonyosan a döntéshozókról, azoknak beszéd- és gondolkodásmódjáról alkotott képtől egyáltalán nem függetlenül – törekedtek a „finom”, „szalonképes” megfogalmazásokra, különösen a „női bajok” megemlítése esetén. Ehhez hozzájárulhatott, hogy a döntéshozókról azt az egyet biztosan tudhatták, hogy férfiak, ráadásul római katolikus papi személyek.

Az elemzés kezdetekor a betegséghez természetét tekintve szorosan tapadó értéknek tűnt a kérelmező munkaképtelensége.⁷¹ Az elemzett kérvények ezt az előfeltevést azonban nem, vagy nem teljesen igazolják vissza: a volt középosztályi kérelmezők 14,22%-a (ami alig több, mint a betegségekre hivatkozók harmada) állította magáról, hogy munkaképtelensége okán (is) méltó a segítség elnyerésére; ez az arány a nem ex-középosztályi csoportnál lényegesen magasabb, 22% volt, a betegsége pedig csak valamivel több, mint másfélszer ennyien, 36%-ban hivatkoztak. A betegséghez és a többi hivatkozáshoz hasonlóan a munkaképtelenség esetén sincs módunk az állítások valóságtartalmát igazolni vagy cáfolni. (Ráadásul hasonlóan a betegséghez, de szinte valamennyi értéként bemutatott hivatkozáshoz, a munkaképtelenség is általában relatív körülmény volt.)

⁷¹ Az első ötven kérvény áttekintésekor nem is választottuk külön ezt az értéket.

Mindenesetre feltűnő, hogy a volt középosztálybeliek nemcsak kisebb számban, de jelentősen kisebb fontosságot is tulajdonítva hivatkoztak arra, hogy személyes okok miatt nem képesek munkát vállalni. Ebben az esetben a nemek aránya azonban tökéletesen kielégítő magyarázattal szolgál: a nem ex-középosztálybeli 168 munkaképtelen közül 151 férfi volt, addig a volt középosztálybeli csoportnál kiegyenlítettebb a nemek aránya: a 88-ból 28-en nők voltak. A középosztályhoz tartozó nők munkavállalásával szembeni társadalmi elvárások ebben az időben pedig jól ismert módon teljesen mások voltak, mint az alacsonyabb társadalmi rétegekből kikerülőkkel szemben megfogalmazottak.

A munkaképtelenségre való hivatkozás esetében a kérelmek – ebben hasonlítanak a betegségét és a munkanélküliséget megjelölőkre – egyben a munkakészséget is kifejezték. Általában közvetlenül szembeállították a munkavállalás szubjektív szándékát és az azt akadályozó, minden esetben objektívnek beállított körülményeket („bár szeretnék dolgozni, de...”; „minden munkát elvállaltam, de...”), vagy legalábbis utaltak erre. Az ex-középosztálybeli női kérelmezőknél még egy jelenségre fel kell hívni a figyelmet: náluk kivétel nélkül minden esetben szerepel a munkavállalás és az arra való alkalmatlanság mellett a származásra való hivatkozás. Ezt vagy a munkavállalási szándékkal direkt módon szembeállítva, ellenpontosan fogalmazták meg („jegyző özvegye vagyok [tehát ex-középosztálybeli – H. P.], elvállalnék minden munkát, mosást, vasalást vagy akár takarítást is, de olyan az állapotom most, hogy képtelen vagyok a legcsekélyebb fizikai erőfelfejtésre is”⁷²) vagy (jóval gyakrabban) csak sejteni engedték: utóbbi esetben a döntéshozókkal való érzelmi közösség megteremtésének is egyik eszköze volt ez az előadási mód.

A nem középosztálybeli kérelmezők esetében a gyerekszámra való hivatkozás az a kísérőérték, mely a legtöbbször feltűnik a munkaképtelenség mellett. Nagyjából hasonlóak írhatóak le a munkanélküliséget előtérbe állító kérvények estén is. Érdekes módon ebben az esetben a volt középosztálybeliek aránya (11,95%), sőt össz-száma (74) is meghaladja a nem ex-középosztálybeliekét (68 fő, azaz 9,28%).⁷³ A kérelmezők lakhelyeinek földrajzi szórtsága, és különösen a kor munkanélküliségre vonatkozó statisztikai adatainak hiánya, illetve megbízhatatlansága nem teszi lehetővé azt, hogy a kérelmezők száma és a szóba jöhető munkanélküliek tömege közt bármiféle összefüggést mutassunk ki. Emiatt csak egy sajátos körülmény leszögezésére szorítkozunk: az ex-középosztálybeli munkanélküli kérelmezők döntő többsége, 59 fő fiatal férfi volt, általában olyan

⁷² Platthyiné Odorhy Teréz (Budapest) kérelme, 1938. okt. 9.

⁷³ Arányuk az összes, saját csoportjukba tartozó kérelmezőkéhez képest még nagyobb eltérést mutat: 11,95 illetve 9,28%.

végzettséggel, mely különben, ha az illető munkát talált volna, az a középosztálybeli státusz elérését tette lehetővé; esetükben ez annyira nyilvánvaló volt a kérelmezők szemében, hogy mindössze kilencen hivatkoztak más formában is (reménybeli) középosztálybeliségükre.⁷⁴

A munkanélküliséget, mint indokot említő kérvények esetében a két csoport stílusa nem mutat olyan mértékű különbségeket, mint más hivatkozások esetében. Különösen tetten érhető ez a múlt megélése, vagy inkább bemutatása esetén. A nem ex-középosztálybeli kérelmezők az elmúlt hónapok, évek eseményeit, többé-kevésbé reménytelen álláskeresését ugyanis csaknem ugyanolyan részletesen írják le, mint a volt középosztálybeliek. Eltérés inkább a munkakeresés előtti idő kezelésében mutatkozik meg: erről csak a kiilleszkedett középosztálybeliek tartanak szükségesnek valamennyire részletes adatokat közölni, míg a másik csoport kérelmei vagy semmi ilyesmit sem tartalmaznak, vagy csak elnagyolt, és sok esetben gyaníthatóan idealizált képet festenek a korábbi életszakaszaikról. Az, hogy a többi értéktől különbözően a két csoport stílusa ebben a hivatkozásban inkább közelített egymáshoz, abban leli a magyarázatát, hogy a nem volt-középosztálybeliek közel fele – eltérően a más indokokat kiemelő, de velük azonos társadalmi csoportba sorolt kérvényezőktől – korábban iparban dolgozó, gyaníthatóan, olykor bizonyíthatóan szakmával bíró, a tanultabb munkakeresők közül kikerülő instanciázó volt.

A munkanélküliségnek, mint segítségre képesítő körülménynek értéként feltüntető kérvényekhez hasonló gyakoriságú és rangszámú a volt középosztálybeliek politikai hivatkozású segélykéréseinek csoportja is (98 kérelem, a kérések kerekítve 16%-a, 6,46 rangszámmal). A hivatkozás értékének alacsony volta – a legkevésbé fontos, általában sokadik szempontként tüntették fel – különösen akkor feltűnő, ha szembeállítjuk a másik csoport hasonló kérvényeinek alacsonyabb gyakoriságával (4,37%, azaz darabra 82 kérvény), de sokkal magasabb hierarchiájával (7,84 pont). Úgy tűnik, hogy míg a ex-középosztálybeliek inkább „rutinszerűen” írtak bele kérvényeikbe politikai indokokat, talán eleve feleslegesnek tartva ideológiai igazodásuk heves bizonygatását, addig az alacsonyabb társadalmi státusúak esetében ez a döntéshozókkal alkotott érzelmi közösség kialakításának fontos eszközeként tűnt föl a szemükben. A korhangulat, a sajtó szerepe és a nem ex-középosztálybeliek esetén különösen a templomi prédikációk tematikája aligha mellőzhető körülmények, de ebben az esetben sem szabad megfeledkezni az igazodási igényről és a minta másolásáról.

⁷⁴ A maradék 50 főt némi töprengés után nem vettük fel az (elvesztett és visszaszerezni remélt) középosztályiságukra hivatkozók csoportjába, hanem azok közé soroltuk, akiknek idetartozásáról más körülmények alapján döntöttünk: a 134 ilyen kérvény közül az 50 munkanélküliséget említő a legnagyobb egységes csoportot alkotta.

A politikai indokok tematikái (melyek nagyjából a Trianon-antiszemitizmus-forradalomellenesség hármas koordinátájában mozognak) ugyanis a két csoport estében gyakorlatilag azonosak – azonban a kidolgozás színvonala kiáltó ellentétben áll egymással. Míg a volt középosztálybeliek kérvényei, bár néha sablonosak és sajtóízüek, általában adekvátak, addig a másik csoport kérelmezőinek a szájában „recsegnek a szavak” – amúgy nemritkán ugyanazok a szavak. Sajátos különbséget alkot, hogy a volt középosztályiak forradalomellenes hivatkozásai elég jól elkülöníthetőek a kérelmezők életkora alapján: az idősebbek mindenképp az 1918–19-es forradalmakat (többes számban, következetesen egybemosva őket) kárhoztatták, míg a fiatalabbak (talán a valódi érzelmeik elleplezésének a céljából is, túlkompenzálásként?) sokkal nagyobb hangsúlyt helyeztek az aktív, jelen idejű forradalom- és általában társadalmi destabilizáció-ellenességükre. Velük szemben állnak, harmadik típusú stratégiát alkotva a nem ex-középosztályi kérelmezők. Az ő politikai ellenségképük sokkal egységibb: a közülük kikerülő fiatalok és idősebbek is többnyire csak általában emlegették a forradalom- és nyugtalanságellenességüket, és ha említettek is a múltból valamit, akkor az szinte kizárólag a Kun Béla-féle „mozgalomra” vonatkozik (a kommunista vezető neve az ebben a csoportban papírra vetett kérvényekben szerepel sokkal gyakrabban).⁷⁵ Mindez a múlt megalkotásának folyamatát árnyalja tovább. A középosztálybeli élettapasztalatokkal, indíttatással bírók sokkal könnyebben hozzáfértek a múlt eseményeire vonatkozó „külső” hírforrásokhoz. Ez a különbség az évek előre haladtával lényegesen csökkent, különösen ebben a sajátos mintában, ahol anyagiak híján feltehetően a hajdan jobb napokat látott kérelemírók sem igen forgattak túl gyakran könyveket, vagy akár napilapokat. Ugyanakkor a középosztályból kiilleszkedett csoport esetében általában megvolt az a kulturális rutin, mely alkalmassá tette őket arra, hogy a korábbi életállapotukban begyűjtött információkból koherens múltképet alkossanak meg, aminek részét alkotta az 1918–19-es – a kérvényt írók szerint a döntéshozók szemében nyilvánvalóan gyűlöletesnek számító – forradalmak emléke is. Aligha meglepő körülmény, hogy a politikai értékre hivatkozók mindkét csoport esetében kizárólag a férfiak közül kerültek ki; mindössze a volt középosztálybeli csoportban találtunk tizenegy női kérelmezőt. Fogalmazásmódjuk, retorikájuk nem tért el a férfiakétól – sőt azzal teljesen megegyezett –, viszont közülük többen, csoportjukban kivételesnek számító módon a politikai indokokat első helyre tették, ami ellentmond a szöveg megformáltságából kivilágló magabiztosságunknak.

⁷⁵ Öt esetben Kunbella, egyszer kunbella, egyszer Kuhn Bela, három kérvényben Kohn Béla – utóbbi nem egészen biztos, hogy pusztá elírás.

A politikai értékekhez szorosan „tapad” a hadikárosulti mivolta, illetve az elcsatolt területekről való menekülésre való hivatkozás. Előbbi a volt középosztály körében 150 esetet (24,23%-ot), a nem ex-középosztályiaknál 122 esetet (16,64%-ot) tett ki; értékhirarchia-pontszámuk is egymáshoz viszonylag közel esik: 8,22 és 8,44. A menekülteknél a szám jóval alacsonyabb: 37, illetve 27 eset. Mindkét segélykérelem-csoport esetében a megoszlás, az érvrendszer és a közlési mód is szinte teljesen megegyezett a politikai említésekével, így e szempontból külön nem elemezzük őket. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a menekültek közt meglepően nagy számban találhatóak olyan személyek is, akik korábban sosem tartoztak annak a középosztálynak a soraiba, mely – a szakirodalom és széles körben elterjedt vélekedés szerint – elsősorban elhagyta az elcsatolt (jelen esetben elsősorban délvidéki) területeket.⁷⁶ A jelenség mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy az érsekiség Jugoszláviához került birtokait az 1920-as évek során kizárították, és azokat többnyire szerb származású telepesek, részben dobrovoljácok között osztották ki, így a korábbi uradalmi alkalmazottak munka és megélhetés nélkül maradtak.⁷⁷

Visszatérve a kérelmező aktuális személyes viszonyaihoz kötődő értékek elemzésére, a nem ex-középosztályi csoport esetében szembeszökően gyakori – a betegség említése után a leggyakoribb – a gyermekek (nagy) számára való hivatkozás: 270 kérvényben (36,83%) szerepelt ez az érték. Ugyanakkor a hierarchiában 7,58-as rangszámával a hivatkozás a második legalacsonyabb pontot kapta (csak a vallásos érzelmek értéként való feltüntetése számíthatott még ennél is kevesebb megbecsülésre a kérelmezők körében). A jelenség mögött az értékítélet (azaz inkább az értékítélet bemutatásának, előtárásának) sajátos kettőssége érhető tetten. Valószínűleg a kérelmező családok tényleg nagy részének volt sok, vagy (túl) soknak érzett, (túl) sokként bemutatható számú gyermeke (a gyermekek tényleges száma gyakran nem derül ki). Ugyanakkor úgy tűnik, hogy nemigen számítottak arra, hogy pusztán ez a körülmény „meghatja” a döntéshozókat, emiatt más értékekkel társították, melyek azonban leggyakrabban megelőzték a gyerekszámra való utalást. A volt középosztálybeli kérelmezők sokkal ritkábban, 123 esetben (azaz minden ötödik esetében) hivatkoztak arra, hogy sok gyermekük van, és esetükben sem tűnik úgy, hogy pusztán ez az érv elegendőnek tűnt volna az

⁷⁶ A kérdéskör egyik korabeli, propagandafelhangoktól sem mentes, ugyanakkor számos élettörténet közlő forrásgyűjteménye is szinte kizárólag középosztályi életsorsot ír le. *Tisza Miksa: A menekültek könyve. A megszállott magyar területekről kiüldözött testvéreink kálváriája.* Miskolc 1940.

⁷⁷ *Gyertvai Péter: Egyházi szervezés az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén.* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 7.) München 1987.; *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegeye történeti sematizmusa 1777–1923.* Szerk. Lakatos Andor. (A Kalocsai Főegyházmegeyei Gyűjtemények kiadványai 3.) Kalocsa 2002.; *Török József–Legeza László: A Kalocsai i. m.*

instanciaírók számára a segélyről határozók meggyőzésére (bár a 7,85-ös rangszám valamivel az átlag fölött helyezkedik el).

A gyermekszám – mint a segély elnyerésére képesítő érték – kapcsán esetleg lehetne a kor pronatális propagandájának csődjéről is beszélni, de ezt a megítélést két körülmény gyengíti. Egyfelől ugyan a katolikus egyház kihangsúlyozta a gyermekvállalás fontosságát, ugyanakkor azonban a népi erkölcs – melynek jelentkezéseit a katolikus papok egy része kénytelenségből vagy egyetértésből hallgatólagosan megtűrte – elítélte a „túl sok”, azaz a társadalom által túl soknak, a megfelelően eltarthatón felülinek számító gyermek születését, illetve nemzését. Emellett nem szabad elfeledkezni a kérelmezők életkoráról sem: mindkét csoport esetében csaknem minden ötödik kérvényben található ugyanis az idős korra való utalás. (Sajátos módon nemcsak gyakoriságban, de értékhierarchiában is az életkor volt az az érték, mely a két csoport esetében csaknem ugyanazon besorolást kapott.)⁷⁸

A két elemzett csoport esetén egymástól nagyon eltérően alakult a gyermekszámmal társított értékek megoszlása is. Míg a volt középosztálybeliek származásukon kívül elsősorban a munkanélküliségüket kapcsolták a gyermekeik számához olyan méltánylást igénylő és ígérő körülményként, melyet a döntéshozók elé kívántak tárni, addig a másik csoport esetében sokkal nagyobb változatosságot lehetett tapasztalni: a betegség (82), munkaképtelenség (56), munkanélküliség (50), az érsekséghez fűződő kapcsolat (38 eset) egyaránt szerepelnek „nyomatékosító” társértékként.

A gyermekekhez, mint a segélyezés indokaihoz azonban nemcsak a magas (vagy magasnak érzett, magasként bemutatható számon tartott) számuk fűződött, hanem egy sajátos, a jelenre és a jövőre egyaránt vonatkoztatható érték: a taníttatásuk. Nem meglepő, hogy ez a hivatkozás gyakoriságában sokkal nagyobb a középosztálybeli múlttal és talán reményekkel bíróknál, ahol minden ötödik kérvény tartalmaz ilyen értéket, míg a másik társadalmi csoport esetében az arány ennek majdnem pontosan a fele. Még sajátosabb a kép, ha a taníttatás körülményeit és az indokokat, szövegkörnyezetet vizsgáljuk. A volt középosztálybeliek a kérvények ezen pontja alapján, a remények szintjén és gyermekeik jövőjében csaknem mindig egyben leendő középosztálybelieknek is tartották magukat. Náluk a taníttatás az eljövendő visszaemelkedést szolgálta, ezért helyszíne a középiskola, szinte mindig a gimnázium volt. Ezzel szemben a kérvényezőik másik, középosztályt soha meg nem tapasztalt része általában a napi iskolába járáshoz, az elemi iskolába járás – a kérvények által is hangsúlyozott módon: törvényben is előírt – kötelezettségének teljesítéséhez kért segítséget. Azonban a kép mégsem teljes: voltak ugyanis olyan

⁷⁸ Nem ex-középosztálybeliek: 136 eset (18,55%), volt középosztálybeliek 122 eset (19,71%).

családok is, melyek középosztályi múlt nélkül dédelgettek fiaik számára középosztálybeli vágyakat. Az ilyen kérelmek esetén is tapasztalható azonban a már részletesen bemutatott lényeges különbség a jövőkép megformálásában: koherencia, hosszú távúság – „szeretném, ha iskolába járhatna, hogy aztán...” – csak a volt középosztályi kérelmezők esetében jelent meg; a másik csoport esetében a jövőkép (hasonlóan a múlthoz) töredezett, sporadikus, esetleges közlésekre szorítkozik, és nemegyszer feltűnően suta (visszatérő motívum: „szeretném, ha úr lenne”).

A tanulás által elérhető jövőképre – és ebben az azzal egyértelműen azonos úrrá válásra, arra való törekvésre, vágyra – egyértelműen utalnak azok a kérelmek is, ahol a fogalmazvány írója saját tanulására kért támogatást. Ennél a kérvényfajtánál azonban a két társadalmi csoport csak külső adatok és nagyon esetleges, elszórt említések alapján különböztethető meg, pontosabban a nem ex-középosztályhoz tartozás csak így azonosítható. A kérelmek stílusa ugyanis itt meglehetősen koherens: a jövőkép lineáris, jól körvonalazott, a célok megfogalmazása egyértelmű, a jövőbe vetett hit általában töretlen – azonban nem meglepő, hogy a 154 ilyen kérelemből mindössze 32 futott be a nem ex-középosztálybeli fiatalok csoportjából.⁷⁹ Érdekes módon a saját tanulás bemutatása a volt középosztályi csoport esetén erősen hasonlított gyakoriságban és hierarchiában is az öregkorra vonatkozó értékelésre (mely, mint említettük, a két csoport esetében szinte egybevágott). A hasonló stílus és értékkép oka ebben az esetben könnyen körvonalazható. A nem középosztályi eredetű tanulók ugyanis többnyire nem tanulmányaik megkezdésére, hanem folytatására kérték a segílyt, vagyis a megírását megelőző időben (általában években) olyan közeg vette őket körül, olyan szocializáció mentek keresztül, melynek révén érzelmeik és az azokat tükröző érveik elkülöníthetetlenül hasonultak középosztálybeli társaikéhoz (vagy talán csak ezt a hasonlást akarták látványosan demonstrálni a döntéshozók előtt?)

Az érsekhez vagy az érsekség vezető tisztviselőjéhez fűződő „kapcsolatról”, mint a kérvények indokáról korábban érintőlegesen már szoltunk. Az említések számszerűsége nem meglepő módon kiugró ellentétet mutat. Az, hogy a volt középosztálybeliek közül százan (16,16%), míg a nem ex-középosztályiak soraiból pedig csak 48-an (6,55%) hivatkoztak ilyen protekcióra, aligha meglepő. Első látásra azonban furcsának tűnhet, hogy az alacsonyabb státuszú kérelmezők köre ezt a körülményt a legtöbbre tartotta az összes megemlített érték közül (9 ponttal), míg az első csoport hierarchiájában csak sorrendben az ötödik

⁷⁹ Megjegyzendő, hogy a papi tanulmányokra segílyt kérők egy kivételével mind a nem középosztályi eredetű kérelmezők fogalmazványa volt, és számuk összértékben is alacsony maradt (11); a jelenség megfelelő értékeléséhez azonban hozzátartozik, hogy általában a felvételire, illetve azon való megfelelő megjelenéshez szükséges ruhára kértek pénzt, mert az érsekség ösztöndíjalapja további tanulásukat már lehetővé tette.

„helyezést” érte el (átlag körüli, 8,12 ponttal). A kérvények tartalmi elemzése azonban közelebb visz a megoldáshoz. Sok ex-középosztálybelinek az érsekkel vagy különösen valamelyik kanonokkal való találkozás, a leggyakrabban többé-kevésbé felületes kapcsolat (korábbi) életének szerves része volt, és ezért került más értékek mögé. A mindig is alacsony státuszúak számára viszont ez a „kapcsolat” – mely általában nem jelentett többet, mint hogy az érsek a bér-makörútján pár kedves szót szolt az érintetthez, vagy éppen általánosságokban biztatta az erényes családi élete folytatására, vagy gyermeke taníttatására – életre szóló élmény maradt, de legalábbis így került bemutatásra. Mintha a volt középosztálybeliek azért kerültek volna az érsekkel vagy az aula valamely tagjával fenntartott korábbi kapcsolatuk kiemelkedő körülményként való találását, mert ezzel saját (korábbi) középosztálybeli, úri identitásukat kérdőjelezték volna meg. Az pedig, hogy az érsekség korábbi alkalmaztatására (vagy közvetlen rokon korábbi alkalmazotti mivoltára) csak igen kevesen, 12-en hivatkoztak a volt középosztálybeliek közül, míg a másik csoportból ötször ennyi (62) ilyen említést találunk. Ez abból a körülményből fakad, hogy az érsekség (illetve az érsekuraldom) dolgozóinak túlnyomóan nagy része kétkezi munkás volt, így voltaképpen még a 12:62 aránypárban szereplő alacsony státuszúaknál még ennél is több ilyen csoportból kikerülő kérelmezőt várhatnánk.

A különböző rendű és rangú támogatókra történő hivatkozásokban nemcsak az érsekség szerepelt, hanem más társadalmi előkelőségek és a polgári közigazgatás szervei is. Ezekben az esetekben ugyanazokat a motívumokat figyelhetjük meg, mint amit az imént az érsekre vagy kanonokjaira való hivatkozás esetén leírtunk (az összes ilyen kérvények száma 72 volt, de ebből csak a hatodát, 12-öt nyújtottak be ex-középosztálybeliek). A polgári közigazgatás támogatására ugyanakkor csak a nem ex-középosztálybeliek támaszkodtak. Ennek a jelenségnek két forrása is volt. A volt középosztálybeli segélykérők jelentkezésük esetén általában kaptak támogatást a helyi segélykasszákból, esetleges (ritka) elutasításuk pedig olyan nyomós és személyüket érintő indokokkal történt, hogy a további instanciázás, az „egyházi vonal” kipróbálása esélytelennek tűnt. Nem mellékes az sem, hogy az ő szemükben egy községi jegyző, bíró vagy különösen esküdt ajánlása inkább dehonesztálónak, saját (egykori) középosztályiságuk megkérdőjelezésének, megalázónak, és a segély elnyerése kérdésében is célszerűtlennek tűnhetett.

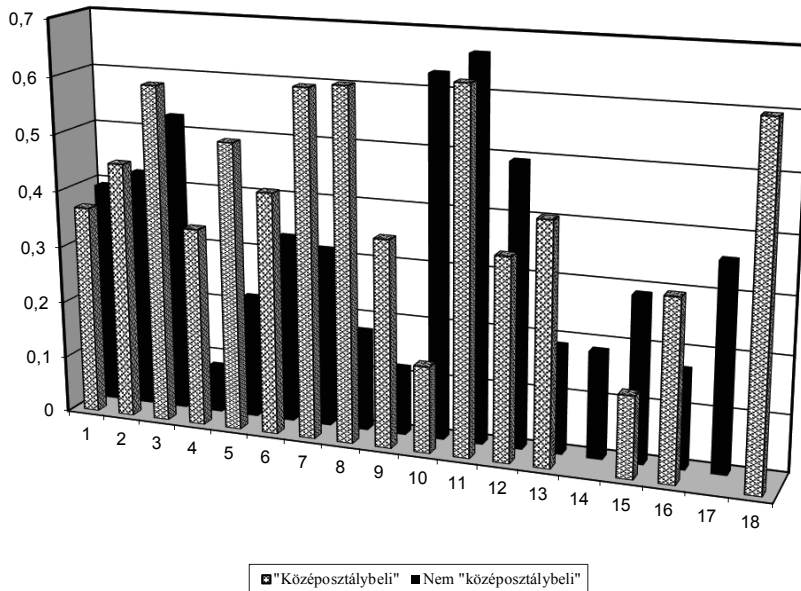
Végül sajátos voltuk miatt külön csoportba soroltuk azoknak a nőknek – csak nőknek – a kérelmét, akik házastársuknak a kapcsolatból való kilépése miatt kértek segélyt. Gyakoriságuk mindkét csoport esetében alacsony, de a volt középosztályiak esetében kétszer nagyobb arányt lehet találni (2,49% illetve 5,17%). Sokkal fontosabb azonban, hogy azok a jobb napokat megélt, valamikor úri feleségek, akik erre a körülményre hivatkoztak, toronymagasan a legfontosabb értéként tartották

számon az őket nyomorba döntő elárultatásukat (8,80 ponttal messze megelőzi a fontossági sorban ez az érték az összes többi), míg a másik csoport magára maradt asszonyai valamivel az említéseik átlaga alatt, sorrendben pont középső, 8–9. értékek tüntették fel életkörülményeik ilyen változását. A nagyon is különböző értékelésekben talán szerepet játszhatott a különválás eltérő megélése a két társadalmi csoport esetében, de a tegnap még középosztályi asszonyok esetében minden bizonnyal vezérmotívum volt saját maguk áldozatkénti feltüntetése is. Ennek a szerepnek a felvételét és eljátszását megkönnyíthette – legalábbis a kérvényezők szerint – az a körülmény, hogy a segélyről rendelkezők római katolikus papok voltak, akik ugyan hosszas évek gyóntatói gyakorlata során az élet számos furcsaságával és szokatlan elemével szembesülhettek, de házassági viharokat, válságokat a maguk sajátos helyzetükből kifolyólag nem élhettek át.

A kérelmek befogadása, a kérelmezők érvrendszerének sikerei és sikertelenségei

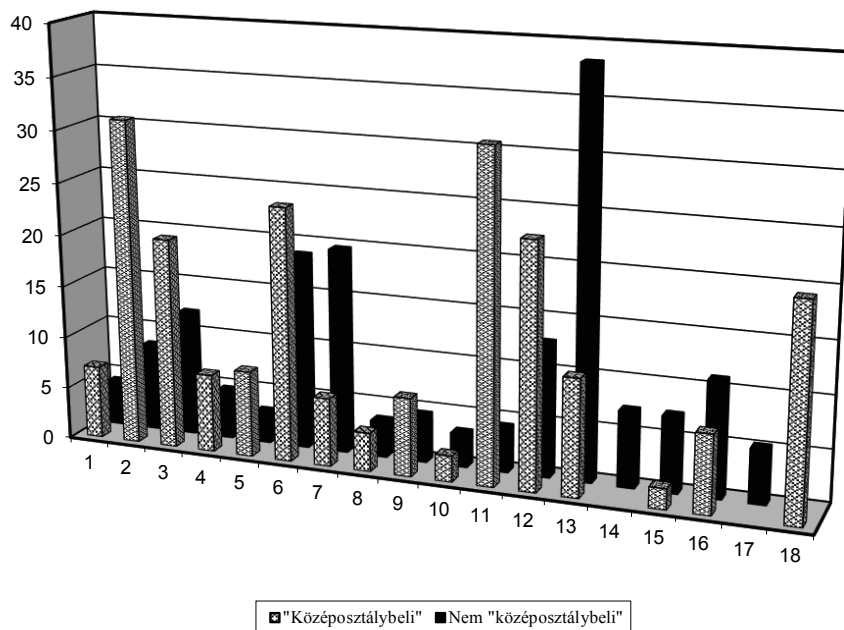
Tanulmányunk utolsó részében azt mutatjuk be, hogy mennyiben bizonyult sikeresnek a kérelmezők által választott értékfelsorolás, azaz sikerült-e a döntéshozó(ka)t rábírní a segítség megadására.

3. grafikon Teljesített kérések aránya

Elemzésünkben elsősorban a kérelmek „vezérmotívumait” vesszük figyelembe, ettől csak akkor térünk el, ha a döntéshozó valamilyen formában – általában ceruzás aláhúzással – jelezte, hogy számára a sokadiknak említett szempont az irányadó. Ilyen azonban mindössze tucatnyi esetben fordult elő: az összes többi kérvénynél a ceruzavonás az első vagy legfeljebb első két indok feltűnő megjelenését szolgálta.

4. grafikon Megítélt átlagos pénzüsszegek (pengő)

Az időskorra való hivatkozás, mint kizárólagos vagy vezérmotívum, úgy tűnik nemigen „hatotta meg” a döntéshozókat, csakúgy, mint a gyermekszámra történő utalás; rendre csak 1–2 pengős összegeket utaltak ki, s azt sem túl nagy arányban. A volt-középosztályi kérelmezők azonban mindkét hivatkozás esetén előnyben voltak: összecszerűségében és az odaítélés gyakoriságában is valamivel nagyobb volt a számukra elküldött pénzüsszeg. Eljárásukban valószínűleg az a körülmény motiválta a döntéshozókat, hogy úgy a magas életkor, mint a gyerekszám is „előre látható kockázatok” voltak, melyekre az érintettek – de inkább csak a jövőképpel és erre biztos anyagi fedezettel bíró középosztálybeliek – felkészülhettek volna, így az előállt válsághelyzetben maguk is részesnek számítottak. Megjegyzendő, hogy az egyházi pénzalapok,

köztük a nyugdíjalapok helyzete szerte az országban, így Kalocsán is megrendült Trianon után, így az „öngondoskodás” vagy „előregondoskodás” a döntéshozók és tágabb-szűkebb környezetük személyes sorsa tekintetében is bizonytalanná vált, ami a segélyért ilyen indokkal jelentkezőkhöz való érzelmi viszonyulásukat esetleg átszínezhette volna, de erre semmilyen bizonyítékot nem sikerült fellelnünk.⁸⁰

Hasonlóképpen sikertelennek mutatkozott a politikai motívumok emlegetése. Ebben talán a kor általános közhangulata játszott közre: az irredenta, antiszemita és kommunistaellenes jelszavak annyira áthatották a közbeszédet, a publicisztikát, de főleg a lokális sajtót – az érintettek, de különösen a nem ex-középosztálybeliek hivatkozásaikat, szókapcsolataikat sok esetben érezhetően a helyi lapokból vették –, hogy a velük való operálás aligha keltette fel az érsekség döntéshozóinak érdeklődését. Hasonlóképpen kevés figyelmet szántak a munkanélküliség említésének is, valószínűsíthetően szintén a korhangulat hatására.

Sajátos módon a férj általi elhagyás is csak kevés esetben befolyásolta a döntéshozókat, pedig a kérvényükben ezt szerepeltető nők – úgy tűnik – e kérdésben „biztosra mentek”. A 32 erre (is) hivatkozó volt-középosztálybeli nőből csak heten, a 18 nem középosztálybeliből pedig szintén heten nyertek segítséget.

Úgy tűnik, hogy a vallásosságra való hivatkozás a döntéshozókban egyenesen gyanút ébresztett. Erre utal, hogy a 82 nem középosztálybeli kérelmezőből 59 esetben, a 87 volt-középosztálybelinél pedig 36 esetben kértek be környezettanulmányt, általában olyan kérelmezőknél, akik vallásosságukra első-harmadik sorban hivatkoztak. A gyanú egyébként meglehetősen nagy százalékban igazoltnak is tűnt. Sok esetben a plébános azt jelezte vissza, hogy vagy nem is ismeri az illetőt, vagy az nem jár rendszeresen templomba; tucatnyi esetben pedig az volt a válasz, hogy az illető egzaltált, illetve elmebeteg. Az egyik legkülönösebb eset egy fejér megyei kérelmezőé, S. Lajosé volt, aki azt állította magáról, hogy pap szeretne lenni, ám addig, míg az ehhez szükséges pénzeszközöket meg nem szerzi, cigány társait „nevelgeti szépre, jóra, hitre”. A különben rendezett és jól megfogalmazott, valószínűleg idegen kéz írta kérelmet az érsekség elküldte a Székesfehérvári csendőrségnek. Onnan postafordultával jött a válasz: az illetőt ismerik, „kóbor cigány”, akinek „számталanszor volt már dolga a hatóságokkal”; 1926-ban télvíz idején csaknem meztelenül bekopogtatott a bicskei plébánoshoz, aki megszánta, kapott tőle egy elrongyolódott miseruhát;

⁸⁰ KFL. I.1.a. Deficientia, Nyugdíjalap kezelése.

azóta magát papnak tartja, s bár írni-olvasni sem tud [vö. ezt a kérvény formájával! – H. P.] egy Bibliával kezében járja végig „sorsosait”.⁸¹

Természetesen nemcsak sikertelen, hanem sikeres kérelmeket is rejt a Kalocsai Érsekség iratanyaga. A segélyek odaítélésének százalékát tekintve a nem ex-középosztálybeli kérelmezők közül kiemelkedően jól jártak azok, akik az érsekkel vagy a döntéshozókkal való „személyes kapcsolatukra” hivatkoztak (jöllehet, mint arra már utaltunk, a „kapcsolat” legtöbbször alig állt másból, mint hogy az illető főpap a községen való átutaztában néhány barátságos szót szolt a kérelmezőhöz). Ugyanez volt a helyzet azokkal, akik különféle támogatók felmutatásával akartak segítyt nyerni.

A segélykérelmeket áttekintve összességében megállapítható, hogy a nem középosztálybeli folyamodók elsősorban előre nem látható eseményekre, helyzetekre hivatkozva nyerhettek támogatást: saját vagy gyermekük, esetleg eltartójuk betegsége, munkaképtelensége volt az az érv, mely a leggyakrabban megnyitotta az érsekség kasszáját. Sajátos módon azonban megállapítható, hogy e csoport esetében – csaknem minden hivatkozásnál – csak az odaítélés tényében, de nem az összecszerúságban volt differenciálás: a pozitívan megítélt kérelmekre írt egyöntetű „2 pengő postán”, illetve „2 pengő küldve” lakonikus feliratokat csak 1940-től váltotta fel előbb három, majd öt pengő. Kivételt csak három hivatkozás képezett. Az érsekség volt alkalmazottai (62 fő) közül 11 rendszeres támogatást (de nem kegydíjat) kapott,⁸² további 31-nek pedig 5 és 22 pengő közti alkalmi összeget utaltak ki. Náluk kevésbé számíthattak a segély két pengőnél nagyobb összegben való odaítélésére azok, akik gyermekük taníttatásához kérték a segítséget: a kérelmek mintegy felére volt kedvező a válasz, összesen 740 pengő összeggel (amin belül meglehetősen nagy szórás mutatkozott). Nagyjából hasonló eredmény mutatkozott a saját tanulásukra támogatást kérőknél is (a 32 kérelmezőből 21 kapott összesen 234 pengőt, illetve egyikük 1925-ben 20 000 koronát), itt azonban egy érdekes jelenség hívja fel magára a figyelmet: lényegesen többet kaptak azok, akik középfokú tanulmányaikban előbbre tartottak. A jelenség hátterében csak részben fedezhető föl a költségek növekedése.⁸³ A döntéshozókat bizonytalanság az érintettek kitarthatása is motiválta, emellett talán az is hatott, hogy a nem középosztályi kérvényezők a tanulmányaik folyamán egyre közelebb kerültek a „középosztályiságra képesítő” végzettséghez.

⁸¹ Az eset 1932-ben történt; sajnos a fejér megyei alispáni iratok 1946-os kiselejtezése miatt a közigazgatási eljárás részleteit nem sikerült kinyomozni.

⁸² Azt más pénzalapból – pl. az érsekséradalom Nyugdíjalapjából – folyósították.

⁸³ Kétségtelül költségesebb volt pl. a népiskolánál a középiskola, a gimnáziumnál a főiskola – de a polgári második és hatodik osztálya között már nem ennyire világos a különbségtétel.

Ha a „középosztálybeli” kérvények értékhierarchiáját és a teljesített kérések %-át vetjük össze, arra az (aligha meglepő) következtetésre jutunk, hogy a két kiolvasható értékrend (a kérelmezőké és a döntéshozóé) legtöbb elemében összevág egymással. Lényeges eltérést lehet találni a munkanélküliségnek és az érsekséggel fenntartott korábbi munkaviszonynak, illetve a hadikárosulti mivoltnak „alul-” és a kérelmező betegségének „felülértékelésénél” az érsekség részéről.⁸⁴ Ennél sokkal érdekesebb, hogy pusztán a „középosztályi” mivoltot, úgy tűnik, az érsekség döntéshozói kevesebbre értékelték, mint a kérvények szerzői: a csak erre hivatkozók kérvényeit ugyan viszonylag gyakran ítélték meg kedvezően, de a „két pengős rutin” esetükben nagyon gyakran működött úgy, mintha a kérelmezők a nem középosztálybeli csoportból kerültek volna ki.

Azokban a többségben lévő esetekben viszont, amikor a kérelmező volt-középosztályi mivoltjának, az odatartozás, az oda való visszaemelkedés igényének vagy legalábbis vágyának kifejezése mellett – általában után – más értékekre is hivatkozott, a kérvények „középosztályisága” visszakerült az „őt megillető” helyre: az 1928 és 1944 között kifizetett teljes összeg 74,6%-a, 8632,88 pengő került a „középosztályi” folyamodókhoz, jóllehet ők a kérvényezőknél csak 45,86%-át tették ki.

Összefoglalva megállapítható, hogy a középosztályból kiilleszkedett kérelmezők sokkal sikeresebbek voltak a döntéshozók befolyásolásában, ami azt látszik tükrözni, hogy helyzetük nem feleltette el azt a „társadalmi tudást”, amit korábban elsajátítottak. A kérdést fordítva is fel lehet tenni persze: a döntéshozók sokkal inkább hajlamosak voltak az ő érveiket elfogadni a segélyre képesítő indokként, ami Robert Castell szellemes megállapítását tűnik a Kalocsai Érsekség segélyezési esetén is igazolni: „az a felebarátom, aki közel van hozzám”, térben és társadalomban egyaránt.⁸⁵

⁸⁴ Az előbbi indokolja, hogy az érsekségnél vagy az érsekuralomnál betöltött állás elvesztése esetén a döntéshozók feltételezhatték az érintett vétkességét; a hadiözvegyek elutasítása esetében pedig kétségkívül komoly szerepet játszhatott, hogy a két világháború között a konzervatív sajtó igyekezett a hadikárosultak között újra meg újra jelentkező elégedetlenséget „nemzetellenes mozgalomként” bemutatni.

⁸⁵ *Castel, R.*: A szociális kérdés i. m. 47. „Téren” ebben az esetben nemcsak az egyházmegye joghatósága értendő, mert emellett a kalocsai illetőség is többször segített a segély elnyerésében, tehát a „virtuális tér közossége” mellett úgy tűnik, valamelyest létezett a fizikai tér közossége is.

PAUPER LIVES REFLECTED BY PETITIONS OF RELIEF
ADDRESSED TO THE ARCHBISHOPRIC OF KALOCSA (1920–1944)

by Péter Hámori

SUMMARY

The study analyses the approximately one and a half thousand written petitions of relief that were addressed to the archbishopric of Kalocsa between 1920 and 1944. The petitioners are divided into two broad categories (former middle-class people who had descended into deep poverty after the war, and individuals such as daymen, wagedworkers, servants, etc., who already belonged to the lower social orders before the war). The author employs an analytical framework containing eighteen criteria to explore the respective importance and emphasis of these variables in the argumentation employed by the two categories of petitioners. The impact they made on the decision makers of the archbishopric is also investigated.